Dnyan-Bal-Shil
Kailas Shikshan Mandal
Ph. (02119) 272973
Fax. No (02119) 272973

Arts and Commerce College, Rahu

At/Post- Rahu, Tal-Daund, Dist-Pune, 412207.
Government Approval No. : N G. C. 2003 NMVi (1/2003/ M.S. 3) Date. 15 July 2003)
University Approval No. : PU/PN/AC/195-03(221/05)College-717)

Hon. Adv. Shri. Rahul Subhash Kool
MLA - Daund Assembly
President - Kailas Shikshan Mandal, Rahu
Hon. General Assembly Member - SPP University, Pune

Prof. Dr. Gopinath Sahebrao Botre
Principal
(M. Com, D.H.E. M.Phil, Ph.D.)

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per.

Sr. No.	Academic Year	Books	Chapter in Books	Seminar/ Workshop/ Proceedings	Total
01	2017-2018	02	05	03	**10**
02	2018-2019	01	02	00	**03**
03	2019-2020	00	02	00	**02**
04	2020-2021	00	03	00	**03**
05	2021-2022	00	02	00	**02**
	Total	**03**	**14**	**03**	**20**

K.S.M.'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal.Daund, Dist.Pune.

Academic Year 2017-2018

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of Books	Title of Chapter in Books	Title of Paper in Seminar/ Proceedings
1	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	—	19th & 20th Century Social Reform Movements in Maharashtra
2	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	—	New Dimensions Of Library Services
3	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	—	R.N.Chavan's Socio Political Thought
4	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	Kaushalya Shikshan Ani Prashikshan	—	—
5	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	Trividha	—	—
6	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	—	Jaymalhar (Khandoba) Purankathetil ani Maliketil	—
7	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	—	Gramin Shrichi Shikatm Kadambari- Ghadat As Kadhitari	—
8	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	—	Dr. Ganesh Devi Yancha Bhashik - Savshodhan Prakalp ek Abhyas	—
9	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	—	Chitre ani Chinhancha Marathi Bhashik Rachanbandh	—
10	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	—	Sahityanirmiti v Granthlekhnachya Sandharbhat Anthsth Shakticha Vichar	—
11	Prof. Shelar Mohan Kisan	—	—	Aroh Srushti Madhil Krushi Vikas v Krushi Paryatan Kendracha Bhogolik Abhayas

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE ★ RAHU (PUNE)

Academic Year 2018-2019

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of Books	Title of Chapter in Books	Title of Paper in Seminar/ Proceedings
1	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Desh ani Videshatil Vividh Kshetratil Shri Kartutvache Yogdan Bhag-3	—
2	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Samyukta Maharashtra Chalvalitil Lok Kala Ani Itihas	—
3	Dr. Mokashi Madhukar Ganesh	Lekhvividha	—	—

Academic Year 2019-2020

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of Books	Title of Chapter in Books	Title of Paper in Seminar/ Proceedings
1	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Priydarshini Indira Gandhi	—
2	Prof. Gadade Yogesh Ramchandra	—	21 vya Shatkatil Jagtik Suraksha Avhane	—

Academic Year 2020-2021

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of Books	Title of Chapter in Books	Title of Paper in Seminar/ Proceedings
1	Prof. Baravkar Shubhangi Damodar	—	Sahityatil Shriwad	—
2	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Sahityatil Shriwad	—
3	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Samyukta Maharashtra Chalvalitil Lok Kala Ani Itihas	—

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE
RAHU (PUNE)

Academic Year 2021-2022

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of Books	Title of Chapter in Books	Title of Paper in Seminar/ Proceedings
1	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Samkalin Jagtik Surkshechi Avhane : Dhoran Ani Rananiti	—
2	Prof. Takale Vikas Bhanudas	—	Swatantrapurv ani Swatantrottar Bhartatil Samajik Chalvali	—

K.S.W.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal.Daund, Dist.Pune.

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार'

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Samajbhushan Ganpatrao Kalbhor Arts, Commerce & Science College, Lonikalbhor, Pune.

Dist. PUNE (Maharashtra)
(NAAC- Re- Accredited 'B' Grade)

SAVITRBAI PHULE PUNE UNIVERSITY, PUNE

(Planning & Development)
State Level Seminar
on

'R. N. Chavan's Socio- Political Thought'

16th December 2017

PROCEEDING

ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Chief Editor
Dr. Sunilkumar Kurane
Principal

Editor
Dr. Ambadas Manjulkar
H.O.D. of History

Co-Editor
Asst. Prof. Vishal Kamble
Co-Ordinator

Organized by - DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

ISBN No. : 978-93-87137-63-5

Scanned by CamScanner

14.	भारतीय संस्कृती संबंधित राचव्हाण यांचे विचार प्रा. संदीप पुंडलिक नन्नावरे	116-120
15.	"THE STUDY OF SHRI.R.NCHAVAN'SHISTIRICALLITERATUR" Prof. Vikas Bhanudas Takale	121-124
16.	रा. ना. चव्हाणांच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विचाराचे चिकित्सक अध्ययन प्रा. डी. ए. पवार	125-129
17.	रा. ना. चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे	130-145
18.	रा. ना. चव्हाण यांचे राजकीय विचार प्रा. प्रदीप जगताप	146-148
19.	रा. ना. चव्हाण यांचे राजकीय विचार प्रा. गायकवाड गोरख बाबुराव	149-155
20.	रा. ना. चव्हाण यांची राजकीय मूल्ये व संकल्पनाविषयक भूमिका विशाल कांबळे	156-166
21.	रा. ना. चव्हाण यांच्या विचारांची प्रस्तुता प्रा. सी. शेख एस एम	167-170
22.	रा. ना. चव्हाण यांचे लोकशाही राजकारण विषयक प्रबोधन प्रा. डॉ. निशा भंडारे	171-174
23.	रा. ना. चव्हाण : एक विचारशक्ती प्रा. सुंदर एम. कांबळे	175-178
24.	रा. ना. चव्हाण यांनी समाजसुधारणाबाबतचे विचार संदर्भ महात्मा फुले सागरकुमार विठ्ठल जाधव	179-181
25.	रा. ना. चव्हाणजी के सामाजिक, राजकीय और हिंदी साहित्य कु. एस.एम.नाईकवाडी	182-183

प्रा. सी. शेख एस एम

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

 ISBN : 978-93-87137-63-5

"THE STUDY OF SHRI.R.NCHAVAN'SHISTIRICALLITERATUR"

Prof. Vikas Bhanudas Takale
HOD Dipartment of History
Arts And Commerce College, Rahu

1. Itroduction

Mr. R. N Chavan, a well known thinker of small village likeWai, was a multicultural to life. He had a deep study of the social change movements of modern Maharashtra. He would have considered himself as a disciple of Maharishi V. Shinde. He was a Brahmo Samaj activist and he thought of Raja Rammohan Roy, the founder of modern India. He was influenced by Satyashodh's thoughts of Jotirao Phule. In many cases, truthful insights from the Brahmo community Raa Chavan was a judge of the social movement movement in Maharashtra. Chavan has taken note of this movement from his writings.Their success has been discussed in the failure. These movements were against the establishment. Chavan wrote extensively in writing. Many of his articles are historical. Chavan's writings are important in the history of history. Chavan's literature is being used by many new researchers

2. Objectives

1. Study the Literature of Shri.R.NChavan.
2. Shri.R.NChavan studied the literary approach.
3. Consult Shri.R.NChavan history writing.

To study the historical books of Shri.R.NChavan.

ARTS & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE) W.S.M.

3. Shri.R.NChavanHistorycalLiterature :-

3.1 Social Welfare of YashwantraoChavan

In this book, Chavan has mentioned many incidents related to Maharashtra's first Chief Minister, Hon. YashwantraoChavan.In this book, YashwantraoChavan and BahujanSamaj movement, Yashwantrao's social worker, Yashwantrao's new policy, Yashwantrao's ideological meeting, thoughts and sanskar and Yashwantrao's correspondence have been discussed.Yashwantrao's mention in this book, RanaChavan has said that a senseless disappearance of Raja and his demise.

Scanned by CamScanner

3.2 TarkatirthLaxmanshashri Joshi (Parampara,PrabodhanvaParivartan)

TarkatirthLaxmanshashri Joshi has made significant contribution to literature in Maharashtra.In this book R.N Chavan has given information abaut the work of Guru KewalanandSaraswati and DharmaniranayMandal and PradynaypathshalaMandal with the help of the Prabodhanamovement,social reform and Tarkatirth Laxmanshashri Joshi.Tarkatirth Laxman shashri Joshis memoris. Tarkatirth Laxmanshashri Joshi and srhiman Pawar, Tarkatirth Laxmanshashri Joshi and shriman Chavan and Tarkatirth Laxmanshashri Joshi from the letters of readers conversations, four Shankaracharya and TarkatirthLaxmanshashri Joshi, as well as many articles of introduce TarkatirthLaxmanshashri Joshi overall life.

3.3 Shakakartashri raja shivchhtrapati

In this book,there is a collection of articles written by Shri.R.NChavan that is the work of Chhtrapati Shivaji Maharaj.When speaking of Chhtrapati Shivaji Maharaj's work Shri R.N Chavan did not get the road to social causes.written by Shri R. N Chavan in this book ,the father of Indian unity, Chhtrapati Shivaji Maharaj' is Mahatma, An inferior from of Chhtrapati Shivaji Maharaj, National discipline of Shivsaina, Navyug Pramoter Chhtrapati Shivaji Maharaj and bahujansamaj, Today relation with Chhtrapati Shivaji Maharaj, Chhtrapati Shivaji Maharaj and Mahatma Phule, Chhtrapati Shivaji Maharaj contemporary relation, Chhtrapati Shivaji Maharaj awakening and transformation, a thought of Chhtrapati Shivaji Maharaj and Ramdas Swami, remembrance of Shivrajaya, and inspiring place of Shivaji in the history of social reform are included in this article.Through this book, the look of the personality of Chhtrapati Shivaji Maharaj of Swarajya Sansthapak has been taken.

3.4 SantasudharakvaTyancheDharmavichar :EkAbhys

In this book Shri R. N Chavan has informed about the work of many Saints in Maharashtra.The ancient Maharashtra and Dyneshwari Darshana of different Saints has been presented in this book. Saint Tukobaray, Dasbodh means Yoga, Manache Shloka and Dharma Reformation, are discussed in this book. In addition, information about Mamasaheb Dandekar, Gadage Maharaj, Shri Chakradharswami. Shankaracharya, Swamivivekanand is available through this book. Mimassa is primarily in this book sant Dhyneshwar, santtukaram, santekanath, ramdasswami, the work of santpanchayatn. It also contains articles related to monotheism, Bhmo

Scanned by CamScanner

 ISBN : 978-93-87137-63-5

Samaj, Paramhans Sabha, Prarthana Samaj and Sarvajanik Satadharmaetc.Which have been created for social uplift.

3.5 RajarshiSahuMaharajYanchiSamajikVichardharavaKary :-

Shri R.N Chavan's book is based on theoretical concept of cultural revolution. This book is a collection of Shri R.N Chavansarticles.There are total 20 articles in this book. These articles are from 1967 to 1992. Some broad ideas have been developed from this book. RajarshiShahu is the only Chhatrapati of Karveer, Shri R.N Chavan has expressed this opinion in the book that the British did not live in history as institutional. This book contains the articles of ShahuMaharaj's social ideology and work, Rashtrawara Shahu, Shahu and Poonaletters, Dinbandhu and Rajarshi Shahu Maharaj, Dr. Babasaheb Ambedkarand Rajarshi Shahu Maharaj, Tilakand Rajarshi Shahu Maharaj prejudices etc.

3.6 Dr.BabasahebAmbedkarva Dalit Chalaval :EkMagova

In this book, the 18th Century Reformation movement and Mahatma Phule, Chhatrapati Sahu, Maharshi Vitthal Ramji Shinde, Dr. Babasaheb Ambedkar movements and their views have been consulted. Ther are total 24 articles in this book. this articles are from 1969 to 1992. These articles include questions of caste and dalit, Dalits' problems and measures, Maharshi Vitthal Ramji Shinde's services of Dalits, Dr. Babasahe Ambedkar Ambedkar and their Bhimyan, Dalites and new articels of Dalit literature educational problems of Dalit community, promoter of Dalit movement Dr. Babasaheb Ambedkar etc.

4. Conclusion

Shri R.N Chavanhas written extensively books.Shri R.N Chavan has written historical books Aaksharvedh, Bhartiy Sanskrutiva Tichivatachal, Gramin Maharashtrachi Shyshanik Paramparaetc.Through has writing Shri R.N Chavanhas done an uninterrupted work to spread the inspirational message of Satyashodhak movement to Maharashtra. Shri R.N Chavan is a great pioneer of Maharashtra. He has been awarded the values of equality, freedom,brotherhood and justice throughout his life. Shri R.N Chavan has played an important role in keeping the glorification of the revolution in the light of many valuablebooks and writing more than 800 idwological articles.

COMMERCE CO... GE ... SAHU (PUNE) ...

Scanned by CamScanner

Bibliography

1. Shri R.N Chavan-Social Welfare of YashwantraoChavan
2. Shri R. N Chavan-Tarkatirth Laxmanshashri Joshi (Parampara, Prabodhanva Parivartan)
3. Shri R.N Chavan-Shakakartashri raja shiv chhtrapati
4. Shri R.N Chavan-Santasudharakva Tyanche Dharmavichar : EkAbhys
5. Shri R.N Chavan-Rajarshi Sahu Maharaj Yanchi Samajik Vichardharava Kary
6. Shri R.N Chavan-Dr. Babasaheb Ambedkarva Dalit Chalaval : EkMagova

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

Scanned by CamScanner

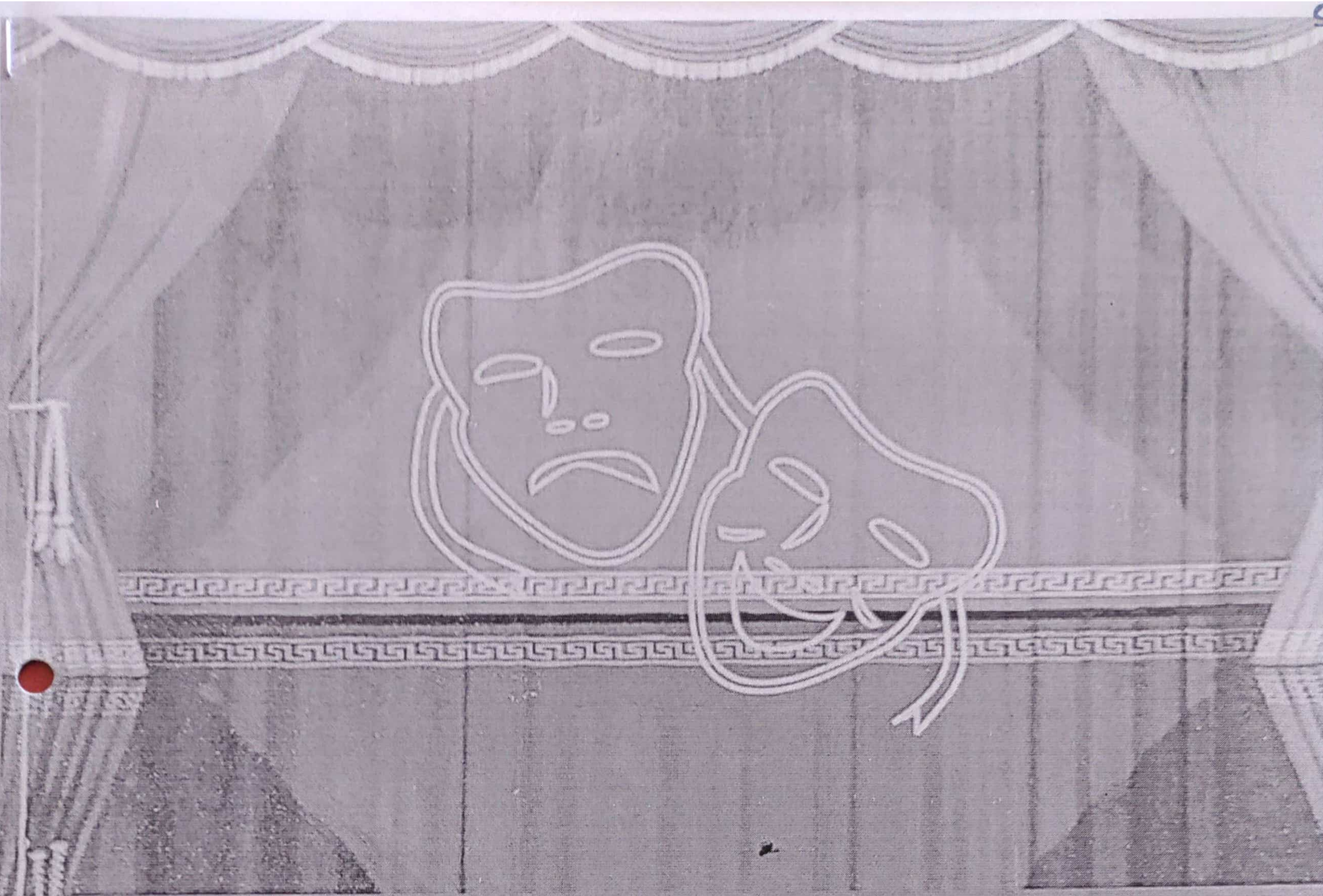

त्रिविधा

(मराठी रंगभूमी, नाट्य व चित्रपटविषयक लेख)

डॉ. मधुकर मोकाशी

'त्रविंधा'

(मराठी रंगभूमी, नाट्य व चित्रपट विषयक लेख)

डॉ. मधुकर मोकाशी

प्रकाशक व मुद्रक
डॉ. उमा काळे-माळी
मारुती माळी
ज्ञानसूर्य प्रकाशन
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर, पोस्ट फुरसुंगी,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ ३०८
भ्रमणध्वनी : ९७६५९०४१०३ /
९८८१२१५३६५
Email : umakaleswati@gmail.com
dnyansuryapublication@gmail.com

© डॉ. मधुकर मोकाशी

प्रथम आवृत्ती : १५ मे २०१७

ISBN-978-81-926144-2-7

किंमत : १६०

मुखपृष्ठ :
राजश्री जाधव, पुणे

अक्षरजुळणी :
सिद्धी ग्राफिक्स, पुणे

मुद्रण :
श्री गणेश मुद्रणालय, पुणे

प्रकाशन क्रमांक : १९

अनुक्रम

१)	अखिल भारतीय मराठी नाट्य परिषद मुंबई	०७
२)	मराठी नाट्य संमेलन काही विशेष नोंदी	१८
३)	नाट्य संमेलन, साहित्य संमेलन यातील संमत ठराव!	३२
४)	मराठी नाटक चित्रपटातील संत चरित्रे	३९
५)	मराठी नाटक चित्रपटातील आजचे संदर्भ	४७
६)	मराठी नाटक रंगभूमी विषयक प्रयोगक्षम संस्था	५४
७)	मनमोही मराठी संगीत नाट्यपदे	६५
८)	राजकीय रंगभूमी आणि मराठी नाटक	७८
९)	दलित रंगभूमी आणि मराठी नाट्य संमेलने	८७
१०)	मराठीतील लोकप्रिय सर्वाधिक प्रयोगक्षम नाटके	९०
११)	नाटक : तृतीय रत्न (महात्मा ज्योतिबा फुले) आस्वाद आणि मूल्यमापन	९९
१२)	(नाटक) घाशीराम कोतवाल : चर्चा आणि समीक्षा	१०९
१३)	संगीत रंगभूमीवरील (जयमाला) शिलेदार !	११७
१४)	मराठी संगीत रंगभूमी !	१२०
१५)	मराठी चित्रपटातील लहानमुलांचे भावविश्व!	१३०
१६)	मराठीतील तरल प्रेमकहानीचे नवे चित्रपट	१४२
१७)	समूह मनाची हिंसा (नाटक) 'शांतता कोर्ट चालू आहे!'	१५३

मराठी साहित्याचाही नाटक आणि सिनेमाशी जवळून संबंध राहिला म्हणून त्यावर आधारित विविध लेखन पुस्तकात केले आहे. यापूर्वीही मराठी साहित्य कृतीची रूपांतरणे या पुस्तकात मी मराठी कादंबरीवर नाटक व मराठी कथा कादंबरीवर चित्रपट, तसेच इतर मराठी वाङ्मय प्रकारांवर झालेली रूपांतरणे (आत्मचरित्रावर चित्रपट, साहित्या कृतीवरील आधारीत दूरदर्शन मालिका, नभोनाट्य रूपांतर इ.) यावरील स्वतंत्रपणे लेखन करून पुस्तक प्रकाशित केले आहे. मराठी साहित्यातील नाटक, कादंबरी, सिनेमांशी संबंधित विविध लेखन दुर्लक्षित राहिल्याचे लक्षात आल्यावरून त्याविषयीचा विविधांगी शोध घेत-घेत त्रिविधा पुस्तकात प्रकाशित करण्यास वाव राहिला. विद्यापीठ अभ्यासक्रमाबरोबर मराठी विषयाशी संबंधित विविध प्रसारमाध्यमे मराठी साहित्याची अभिरुची निर्माण करतात, त्याची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न या पुस्तकात केला असून पुस्तक निश्चितच उपयोगी पडेल, असा विश्वास वाटतो !

कला महाविद्यालय, राहु ता. दौंड, जि. पुणे

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

ज्ञानसूर्य प्रकाशन, पुणे
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर पोस्ट-फुरसुंगी, ता. हवेली, जि. पुणे -४१२ ३०८
दुरध्वनी क्र. ०२०-२६९८११०२, मो. ९७६५९०४१०३, ९८२३१६२२६३, ९०२८५०४१०३
umakaleswati@gmail.com dnyansuryapublication@gmail.com

Marathi: It's Correlation with other Languages

मराठी: भाषिक सहसंबंध

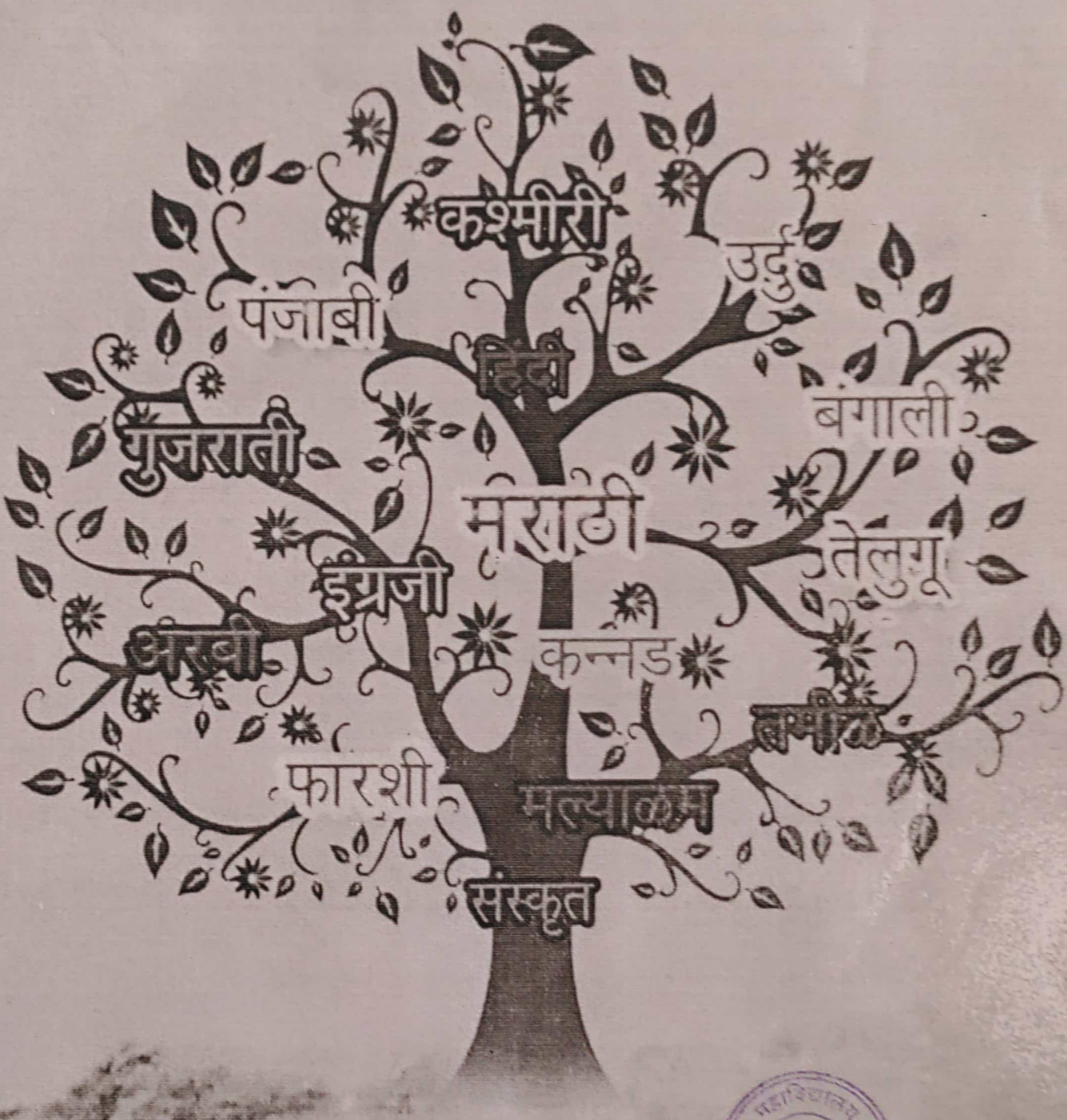

संपादक

डॉ. ताहेर एच. पठाण

मराठीः भाषिक सहसंबंध

Marathi : It's Correlation with Other Languages

ISBN-978-81-934451-1-2

संपादक

डॉ. ताहेर एच. पठाण

आधुनिक भारतीय भाषा विभाग
अलिगढ मुस्लीम विद्यापीठ, अलिगढ.
मो. नं. 7037455577 /9922026698

© All rights are reserved the editor.

प्रकाशक

सौरव प्रकाशन
मिलिंद जगताप
बौद्धनगर, जवाहर कॉलनी, औरंगाबाद. – 431005
मो. नं. 9922869957
Email – saurавmilind11@gmail.com

प्रथम आवृत्ती
१९.०२.२०१८

अक्षर रचना / मुखपृष्ठ

येवले जालिंदर एकनाथ
मो. नं. 8805532855

Rs/मूल्य – 350

कला महाविद्यालय, ★ ता.दौंड, जि.पुणे ★

DISCLAIMER: Academic Facts, views and opinions published by authors in the in Book solely the opinion of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The editor cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

टिपः या ग्रंथात प्रकाशित झालेल्या सर्व लेखातील विचार संबंधित लेखकांचे असून या विचाराशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

nwji

अनुक्रमणिका

English

1.	Language Planing and Prosperous Education in India	Prof. A. Nujum	1
2.	Bhishma Portray Inyuganta of Irawati Karve and Bharatha-paryatanam of Kuttikrishna Marar; A Comparative Study	Prof. T. N. Satheesan & Mr. Bibin Antony	8
3.	Jyotirao Phule: A Promoter and Protector of Feminism	Dr. Aneesa Iqbal Sabir	14
4.	Influence of Persian Language on Marathi Language	Dr. Bilal Ahmad Kutty	20
5.	Power Politics in Ghashiram Kotwal	Dr. Kamlesh Kumari	22
6.	Untouchable: A Voice of Dalit	Dr. Lalita Gupta	25
7	Translation- A Bridge: Popularity of Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Dr. Lucky Gupta	27
8.	Conjugal Crisis in Marathi Theatre with Special Reference to Tendulkar's Kamla and Kanyadan	Dr. Mamta Srivastava	31
9.	A. K. Ramanujan's Poetry: Assimilation of two Cultures	Dr. Pratima Kumari	35
10.	Semantic approach of Persian loanwords in Marathi lexicon	Dr. Arsheed Malik & Dr. M. A. Zargar	38
11.	The Role of Translation in a Multilingual Society of India	Ms. Aliviea Raza	44
12.	Commodification of Motherhood: A Study of Subaltern Female in Mahasweta Devi's "Breast-Giver"	Ms. Arifa Wasima	48
13.	The Impact of Persian Language on Modern Marathi	Mr. Danish Rahim	52
14.	Exploring the Educational Challenges in Marathi Dalit Literature	Ms. Deepti Kavathekar	57
15.	Mahasweta Devi's Sujata: The Epitome of Strength	Ms. Poonam Singh	62
16.	Influence of Arabic Language on Indian Languages	Mr. Firdous Ahmad Bhat	65
17.	Linguistic Imperialism in the Chimamanda Adichie's Purple Hibiscus and Half of a Yellow	Mr. Gowhar Ahmad Dar	69
18.	Violation of Human Rights: A Study of Volga's Liberation of Sita through a Feministic Approach	Ms. Rashmi Ralhan	73
19.	Nation Integration in Modern Telugu & Marathi Poetry	Mr. Shaik Khadar Masthan	77
20.	Marathi Children's Literature: Its Correlation with Kashmiri Literature	Mr. Shakir Ahamd Naikoo	79
21.	Comparative Study of Tukaram and Sheikh-Ul Alam (R.A.)	Mr. Zaffar Abbas	81
22.	Language and Cultural Identity in Select Novels of Jean Rhys	Ms. Zainab Javed	85
23.	Influence of Indian Languages on Arabic Language	Ms. Priti Bhartiya	89
24.	Postmodernism and Salman Rushdie: A Study of Midnight's Children	Mr. Muddasir Ramzan	94
25.	Trend of Feminism in Indian Literature	Mr. Mohd Faizan	100
26.	Inter-Language Translation in India	Mr. Irshad Ahmad Parray	104

27.	Abdul Ahad Azad: The First Revolutionary Poet of Kashmir	Mr. Meer Tufail Mohammad	107
28.	Prof. Abdur Rahman Rahi as the Saviour of Kashmiri Language	Mr. Imtiyaz Ahmad Dar	111
29.	Akhtar Mohiuddin as a Sahitya Winner: A Study of his Select Stories	Mr. Gulzar Ahmad Dar	115
30.	The Muslim Literary Movement in Maharashtra	Ms. Iqura Fatima Iqbal	119
31.	Khadija Mastur and Progressive Writers' Association: An Assessment	Mr. Irfan Ahmad Dar	124

हिंदी

३२.	मराठी भाषा और साहित्य	डॉ.सचिन कुमार	१२७
३३.	संत तुकाराम का हिंदी साहित्य	डॉ. राहिला रईस	१३०
३४.	"हिन्दी साहित्य की विविध विधाओं में दलित लेखन की मोजूदगी"	डॉ. राम जी लाल	१३१
३५.	अनूदित हिंदी नाटक भारतीय रंगमंच	डॉ. अनवर अहमद सिद्दीकी	१४४
३६.	महाराष्ट्री प्राकृत और उसका संस्कृत साहित्य में योगदान	डॉ. ज़फ़र इफ़्तेख़ार	१४७
३८.	धर्मनिरपेक्षता सूफीवाद के परिप्रेक्ष्य में	डॉ. शाहीन जाफ़री	१५०
३९.	मराठी दलित साहित्य का पंजाबी दलित साहित्य पर प्रभाव: कुछ पहलू	डा. कांतिपाल	१५३
४०.	गजानन माधव मुक्तिबोध की रचना–प्रक्रिया पर मराठी चिन्तन का प्रभाव	नूतन भारद्वाज	१५६
४१.	मराठी साहित्य में दलित साहित्य का योगदान	अवनीश कुमार यादव	१५९
४२.	भारतीय उपन्यास साहित्य में प्रतिबिंबित मछुआरा समाज	बनसिंग भोई	१६२
४३.	हैमलेट के अनुवाद की समीक्षा	शावेज खान	१६८
४४.	मराठी साहित्य का हिंदी अनुवाद उद्‌भव एवं विकास	शिवानी पंवार	१७३
४५.	कबीर के लेखन पर मराठी सन्त कवियों का प्रभाव	स्नेहा भास्कर	१७६
४६.	सामासिक संस्कृति की प्रतिमूर्ति : हजारीप्रसाद द्विवेदी ('आलोकपर्व' (निबंध संग्रह) के विशेष संदर्भ के साथ)	सतेन्द्र कुमार	१८०
४७.	मराठी नवजागरण और हिन्दी नवजागरण का अन्तर्संबंध	सुमन राजभर	१८४
४८.	समीक्षात्मक अध्ययन घासीराम कोतवाल	निर्भय सिंह	१८६

मराठी

४९.	"जागतिकीकरणाचा प्रभाव आणि भाषा संवर्धन"	डॉ. प्रमोद भगवान पडवळ	१८९
५०.	भारतीय साहित्यातील आधुनिक साहित्य : विज्ञान साहित्य	डॉ. रवींद्र रामचंद्र शिंदे	१९४
५१.	"डॉ.गणेश देवी यांचा भाषिक– संशोधन प्रकल्प–एक अभ्यास"	प्रा.डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	१९९
५२.	मराठी व अन्य भाषांमधील संप्रदाय व भारतीय संत परंपरेचा अनुबंध	डॉ. राखी सिद्राम सलगर	२०२
५३.	"संत तुलसीदास आणि संत एकनाथ यांचा अनुबंधात्मक शोध"	जालिंदर एकनाथ येवले	२०६
५४.	मराठी व अन्य भाषांमधील संप्रदाय व भारतीय संतपरंपरेचा अनुबंध	समाधान एकनाथराव खल्से	२११
५५.	मराठी आणि हिंदी दलित आत्मकथने एक अनुबंध	सुरवसे प्रकाश गणपती	२१५
५६.	भारतीय भाषांतील मराठीत अनुवादीत झालेले साहित्य एक दृष्टिक्षेप	मदन नरहरी जाधव	२१८
५७.	नव्वदोत्तरी दलित नाटककार संजय पवार	सोनवणे आण्णासाहेब हरीराव	२२२
५८.	मराठी संतांच्या काही हिंदी रचना	डॉ. ताहेर एम. पठाण	२२५
५९.	कानडी म्हणींचा सीमावर्ती मराठवाड्यावरील प्रभाव	डॉ. रवींद्र वैजनाथ बेम्बरे	२३१

 ISBN-978-81-934451-1-2

"डॉ.गणेश देवी यांचा भाषिक– संशोधन प्रकल्प–एक अभ्यास"

प्रा.डॉ. मधुकर गणेष मोकाशी
प्र. प्राचार्य,कला व वाणिज्य महाविद्यालय,राहू
ता.दौंड जि.पुणे.

भाषा आणि साहित्य आपल्या संस्कृतीशी जवळीक साधणारे असते. त्यातून व्यक्त होणारे जीवनानुभव सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाचे भान लक्षात आणून देतात. विशेषतः भारत हा एक बहुभाषिक देश आहे. विविध प्रदेशात–राज्यात प्रादेशिक भाषा बोलल्या जाताना व्यवहार भाषा–प्रशासकीय भाषेतूनही त्यांचे अस्तित्व जाणवते. प्रांतिक भाषा म्हणूनही त्यांना ओळखले जाते. हिंदी ही आपल्या भारताची राष्ट्रभाषा असुनही (व राष्ट्रभाषा मानताना) संपूर्ण देशात हिंदीला राष्ट्रभाषेचा दर्जा मिळू शकला नाही. हे दक्षिणेकडच्या भाषिक राजकारणावरून स्पष्ट होते. तरीही ख्यातनाम कवी व दिग्दर्शक गुलजार यांनी मराठी,गुजराती, बंगाली,तमिळ ह्या भाषाही आपल्या देशाच्या राष्ट्रभाषाच आहेत. असे प्रतिपादन केले.[1] बिगर हिंदी भाषाना प्रादेशिक म्हणणे गैर असल्याचे सांगत उपरोक्त भाषाही राष्ट्रीय भाषा असल्याचेही त्यांनी स्पष्ट केले. मराठीसह आठ मोठया भारतीय भाषा, त्यातील साहित्य निर्मिती, विविध प्रसार माध्यमांची, व समूहमाध्यमांची वाढती संख्या व त्यातील विविधता, करमणुकीची मनोरंजनाची अनेकविध साधने यामधून भाषा आणि संस्कृतीचे विस्तारीकरण झाले आहे. तरीही इंग्रजी माध्यमातील शिक्षण,समाज व्यवहारात इंग्रजीचा वाढता वापर, ज्ञानभाषा इंग्रजीचा प्रभाव वाढते शहरीकरण, यांमुळेही भारतातील 780 भाषांपैकी 400 भाषा येत्या 50 वर्षांत नष्ट होण्याच्या स्थितीत आहेत. असा इशारा भाषा अभ्यासक डॉ.गणेश एन देवी यांनी दिला आहे.[2] हिंदी, बंगाली, तेलुगू, मराठी, कन्नड, मल्यालम, गुजराथी आणि पंजाबी ह्या भाषांना इंग्रजीचा धोका नसल्याचेही त्यांनी स्पष्ट केले. कारण की, देशातील ह्या आठ मोठया भाषा जगातील पहिल्या तीस भाषांपैकी असून त्या हजारो वर्षे जुन्या आहेत. त्या मोठया प्रमाणात जनाधार असल्याचेही स्पष्ट होते. खरे तर कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीचा विकास हा त्या देशातील भाषांच्या विकासावरच अवलंबून असतो. तेंव्हा भाषा नष्ट होताना, किंवा मृतप्राय होताना त्या परिसर प्रदेशाचीही संस्कृती लोकसंस्कृती नष्ट होण्याचा धोका संभवतो...! नामशेष होण्याचे संकट काही भाषांवर निर्माण होताना मात्र दुसऱ्या बाजूने काही भाषा समृद्ध होण्यात–त्यामध्ये समतली, गोंडी, (ओडिशा, छत्तीसगड आणि महाराष्ट्रात बोलल्या जाणाऱ्या) भेली (महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजराथ) मिझो (मिझोराम) गारो आणि खासी (मेघालय) आणि कोटबारक (त्रिपुरा) ह्या भाषांची वाढ होऊ लागली असून ह्या भाषा समुदायातील सुशिक्षित लोक व लेखक कलावंत ह्या भाषांचा वापर करू लागल्याचे डॉ.गणेश देवी पीपल्स लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया (PLSI)च्या अहवालात निरीक्षण नोंदविले आहे.[3]

प्रसार माध्यमांचे वाढते प्रस्थ, तसेच हिंदी चित्रपट सृष्टीचा प्रभाव, राष्ट्रीय भाषा, तसेच विविध मनोरंजनपर आणि वृत्तवाहिन्या, यांचा समाजव्यवहारात प्रभाव, शिक्षणासाठी हिंदी माध्यम, सर्व सामान्यांची भाषा सरकारी कार्यालयात हिंदी अनिवार्य भाषा, आणि रोजगाराच्या संधी यासारख्या अनेकविध कारणांमुळे हिंदीचे प्राबल्य वाढत असल्याचे दिसून येते. जागतिक पातळीवरही हिंदीला मोठया प्रमाणात प्राधान्य मिळू लागले आहे. राष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा परीक्षेत हिंदीला महत्व मिळू लागले हेही तितकं खरे आहे. जागतिकीकरणाच्या परिणामुळे सर्व क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध झाले आहेत. एकुणच आजच्या काळात हिंदी भाषेचे महत्व अधोरेखित होते. विशेषत भारतातही विविध राज्यातील नागरिक प्रादेशिक भाषेबरोबर हिंदीतूनच संवाद साधताना (लोकव्यवहार भाषा) दिसतात. असा हा बहुभाषिक भारत देश असून भाषिक संपन्नता आपल्याकडे वैशिष्टयपूर्ण आहे. (प्रादेशिक–भौगोलिक सांस्कृतिक वैशिष्टये आहेतच..!) ह्या संदर्भात कवी व दिग्दर्शक गुलजार यांचे विधान ह्या लेखाच्या सुरुवातीला उदधृत केलेच आहे.

'ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस' ने हिंदीनंतर तमिळ आणि गुजराथी शब्दकोश प्रकाशित केल्याची माहिती मिळते.[4] भारतीय भाषांवर विशेष भर देण्याचा हा उपक्रम स्तुत्य ठरतो. जगभरातील सुमारे शंभर भाषांमध्ये शब्दकोश आणि शब्दशैली

 ISBN-978-81-934451-1-2

सेवा देण्याचा उपक्रम 'ऑक्सफर्ड ग्लोबल लँग्वेजेस' (OGL) ने सप्टेंबर 2015 मध्ये सुरू केला ही सेवा आजही ऑनलाईन उपलब्ध झाली आहे. जगभरातील डिजिटल संवादावर इंग्रजीचे प्रावल्य आहे आणि इतर प्रमुख भाषांमध्ये चिनी आणि स्पॅनिशचा समावेश आहे. त्यासंदर्भात भारताचा विचार करताना येथे भाषांची श्रीमंती वैविध्यपूर्ण आहे. पण इंटरनेट वापरण्याचे प्रमाण अल्प असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

भाषेला काळाचा संदर्भ असतो. (यादव कालीन मराठी भाषा, बहामनी कालीन मराठी भाषा.) काळाबरोबर समाजजीवनाचाही संदर्भ असतो. (साहित्याचा सामाजिक संदर्भ, किंवा साहित्य कलाकृतीचा समाज शास्त्रीय अभ्यास) (भाषा आणि लोकसाहित्य इ. अभ्यास) (दलित साहित्याचा समाज शास्त्रीय अभ्यास) हयाशिवाय भाषेचे कालिक संदर्भही लक्षात घेता येतात. आजच्या इलेक्ट्रॉनिक्स माहिती तंत्रज्ञान आय.टी., युगात एसेमेस लॅंग्विज, व्हॉटस् अप लॅंग्विज अशी नवी भाषिक रूपे निर्माण झाली आहेतच! शिवाय साहित्याच्या परिभाषेत प्रतिमा–प्रतिक रूपक यांचेही संदर्भ येतातच! भाषेची व्यवहार सापेक्षता परिभाषा क्षेत्र निहायता (न्याय, वैद्यक, अभियांत्रिकी, राजकीय, विज्ञान, तंत्रज्ञान, धर्म, अध्यात्म इ.) परिभाषिक संज्ञा. (वैज्ञानिक–शास्त्रीय शब्द.) शैली सापेक्ष भाषा व्यवहार (लोकसाहित्य) यासर्वांमधून भाषेचे प्रवाही अस्तित्व लक्षात घेता येते. तरीही जागतिकीकरण, नवजागतिकीकरण, उत्तर आधुनिकीकतावाद, यांमुळे भाषा– साहित्यावर परिणाम होऊ लागले आहेत. हेही तितकेच खरे आहे. इतिहासाच्या लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासासाठी वैविध्यपूर्ण संस्कृती समजून घेण्यात भाषिक अभ्यास महत्वाचा ठरतो. असे असूनही दिल्ली विद्यापीठातून मराठी भाषेला वगळण्यात आले आहे. विद्यापीठाने अभ्यासक्रमातील प्रमुख चार विषयांतुन काही भाषांसोबत मराठीलाही हद्दपार केले आहे. दिल्ली विद्यापीठाने त्यांच्या चार प्रमुख विषयांतून मराठीसह मल्याळम, कन्नड, व तमीळ हया दक्षिण भारतीय तसंच उडिया नेपाळी, हया भाषाही वगळल्या आहेत. हे सर्व भारतीय राज्यघटनेचे उल्लंघन करणारे असून भाषिक सौहार्दतेलाही हानिकारक असल्याचे बोलले जाते. हयाशिवाय दिल्लीच्या आकाशवाणी भवनातून मराठीसह इतर भारतीय भाषांमधून प्रसारित होणारी राष्ट्रीय वार्तापत्रे बंद करून ती त्या त्या राज्यात पाठविण्याचा निर्णय घेतला. हेही निदर्शनास आले. (सप्टें 2017) दिल्ली व आसपासच्या परिसरात लाखो मराठी भाषिक वास्तव्याला असताना ही दोन्ही उदाहरणे त्यांना मातृभाषेपासून वंचित करण्याचा हा प्रकार निषाधार्ह व संतापजनकच म्हटला पाहिजे. येथे पुन्हा प्रख्यात कवी व गीतकार गुलजार यांनी म्हटल्याप्रमाणे, देशातील हिंदी व्यतिरिक्त अन्य भाषांना प्रादेशिक भाषा असे संबोधणे चुकीचे आहे. तमिळ, गुजराथी, मराठी, बंगाली, आणि अन्य भाषाही राष्ट्रीय भाषा आहेत! हया विधानाची वारंवार आठवण येते.

इ.स.2008 मध्ये युनेस्कोने जागतिक भाषा वर्ष म्हणून (हे वर्ष) जाहीर केले. त्यावेळेस काही भाषा विषयक संशोधनाचा जागतिक आराखडा तयार करण्याचे ठरविण्यात आले. तसेच पुढील काळात इ.स.2012 मध्ये डॉ.गणेश देवी यांनी 'आदिवासी अकादमी' च्या माध्यमातून जागतिक भाषांच्या मापनीकरणाचा (GLSR) प्रकल्प राबविण्याचे ठरविले. त्या अगोदर स्वतः डॉ. गणेशदेवी यांचा भारतीय भाषा सर्व्हेक्षण –प्रकल्प (पीपल्स लिग्विस्टि सर्व्हे) अभ्यासताना मागच्या काळातील (शतकातील) सुप्रसिद्ध भाषा संशोधक जॉर्ज ग्रियर्सन च्या भाषा संशोधनाचे पुनर्मूल्यमापन करण्याचे ठरविले. त्या संदर्भात जगातील सर्व देशांची भाषिक सद्यःस्थिती तपासून ए ग्लोबल लॅंग्वेज ऑफ स्टेटस रिपोर्ट नांवाचा अहवाल तयार केला. त्यासाठी प्रत्यक्ष भाषा समुदायात जाऊन अभ्यासकांचा मंच स्थापून जागतिक भाषांचे स्टेट्स रिपोर्ट तयार करण्यात आले त्यासाठी जागतिक पातळीवर विविध देशात ठिकठिकाणी वर्क स्टेशन्स, प्रस्थापिक केले गेले. इ.स.2018 दरम्यान हे संशोधन कार्य पूर्ण करण्याचे उदिष्ट ठरविण्यात आले. त्यानुसार जवळ जवळ 2025 मध्ये ग्लोबल लॅंग्वेज स्टेट्स रिपोर्ट च्या आयोजित 16 खंडापैकी पहिला खंड प्रकाशित करण्याचे उदिष्ट ठरविण्यात आले. यानुसार जगातील सहा हजार ते सात हजार भाषांचा अभ्यास समाविष्ट आहे. असे समजते यामध्ये जागतिक पातळीवरील विख्यात अभ्यासक संशोधक सहभागी झाले असल्याची माहिती मिळते. गेल्या काही दशकांत जगात सर्वत्र भाषा खचत चालल्या आहेत. अशी भाषा शास्त्रज्ञांना चिंता लागून राहिली. त्याविषयीचे निरीक्षण–नोंदी हया संशोधन प्रकल्पात करण्यात येतील. हया भाषेवरच्या

ISBN-978-81-934451-1-2

संकटांची संपूर्णपणे चिकित्सा हया संशोधन प्रकल्पात करण्याचे गृहित धरण्यात आले आहे. केवळ छोटया छोटया लिपी नसणाऱ्या भाषाच नव्हे, तर बंगाली आणि मराठी सारख्या महत्वाच्या भाषां संबंधीही चिंता व्यक्त व्हायला सुरूवात झाली असल्याचे डॉ.गणेश देवी यांनी नमूद केले आहे.

वाढते शहरीकरण, नागरिकीकरण, आधुनिक राहणीमान, प्रमाण मराठी भाषेत लोकव्यवहार, शिक्षणाचा प्रभाव यामुळे ग्रामीण जनता आपापल्या बोली भाषेला दुरावली इंग्रजी शाळांचा माहिती तंत्रज्ञानाचाही प्रभावही दिसून येताना भारतातल्या अनेक बोली, अनेक भाषा आपापले अस्तित्व गमावून बसल्या. याकडे डॉ.गणेश देवी आग्रहाने लक्ष वेधतात. 1971 च्या जनगणनेनुसार लोकभाषांची संख्या झपाटयाने घसरून ती फक्त एकशे आठ राहिली. मात्र स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आज पावेतो एकदम एक हजार पाचशे चव्वेचाळीस भाषा कमी झाल्याचे डॉ.गणेश देवींचे निरीक्षण आहे. हया नष्ट झालेल्या भाषांचा शोध घेणारा ग्रंथ 'आफ्टर–ॲम्नेशिया' नांवाचे पुस्तकही त्यांनी प्रसिद्ध केले. यामध्ये संपूर्ण भारतातील एकेका भाषेचा शोध घेऊन हा संशोधन ग्रंथ प्रसिद्ध केला त्यास प्रसिद्धी व पुरस्कारही भरपूर लाभले. हया प्रचंड माहितीचे ब्याण्णव खंड, (यामध्ये तीस राज्यांचे तीस खंड–इंग्रजी हिंदीसह) तसेच कर्नाटक–महाराष्ट्र राज्याचेही प्रत्येकी तीन खंड वीस खंड राष्ट्रीय भाषा असणाऱ्या भाषांचेही खंड असल्याची माहिती मिळते. हयाशिवाय प्रदीर्घ पृष्ठसंख्येचे एक हिंदी व एक इंग्रजी प्रस्तावनेचे असे दोन खंड आहेत. यातील सुमारे साठ खंडांचे प्रकाशन झाले असल्याची नोंद आहे.

डॉ. गणेश देवी यांच्या भाषिक सर्वेक्षण संशोधन प्रकल्पात सुमारे 780 भाषांची नोंद झाली. त्यामध्ये अनेक बोली व त्यांचे भाषिक वैशिष्टये, लोकसाहित्य, यांच्या नोंदी आहेत. तसेच काही बोलींचे प्राथमिक व्याकरण, शिवाय ज्या बोलींना लिपी नाही, त्यांच्या नोंदी रोमन लिपीत करताना ही लिपीची अडचण तात्पुरती सोडविली गेली. विशेष म्हणजे मराठी भाषेच्या खंडात मराठी भाषेचा इतिहास, महाराष्ट्रातील मुद्रणकलेचा इतिहास मराठी भाषेचे अभिजातत्व याविषयी अभ्यासपूर्ण लेख आहेत. त्यानंतरच्या भागात महाराष्ट्रातील साठ बोली भाषांची माहिती आहे. त्याविषयी तपशीलवार नोंदी (बोलींची वैशिष्टये, बोली भूगोल, इतिहास, मौखिक–लिखित साहित्य,लोककथा इ.) त्यातून समग्र महाराष्ट्रातील प्रादेशिक – परिसर दृष्टया भाषा व बोलीभाषा यांचे पर्यावरण समजते. हया भाषाविषयक संकलनामुळे अनेक बोली भाषांतून माहिती, ज्ञान, लोकसाहित्य, लोककला यांचे समग्रतेने दर्शन होऊ शकते. भाषा व साहित्य संशोधनास चालना मिळू लागली. सद्यःस्थितीत भाषांची होणारी हेळसांड व दुरावस्था या बददल डॉ.गणेश देवी यांनी चिंता व्यक्त करून समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात हया भाषांचे स्वत्व टिकविण्याचे मोठेच आव्हान असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. मोठ मोठया शहरात बहुभाषिकांना सामावुन घेतले पाहिजे. शिक्षण संस्थामध्येही बहुभाषिकता रूजली जावी, अशीही अपेक्षा ते व्यक्त करतात.

संदर्भ सूची :–

1) बुक स्टोअर आयोजित बंगळुरू कवि संमेलन
वृत दै.सकाळ,पुणे. सोमवार 7 ऑगस्ट 2017

2) दै.महाराष्ट्र टाईम्स वृत शनिवार दि.5/8/2017.

3) तत्रैव

4) दै.महाराष्ट्र टाईम्स वृत शुकवार दि.11/8/2017 ज्यूडी पीअर्सऑल – ऑक्सफर्ड डिक्शनरी च्या (महिला) संचालक यांचे विधान.

विशेष संदर्भ साधने :–

1) सुनील गोंधळेकर – (विशेष लेख) डॉ.गणेश देवी आदिम वंचिताक्षर – मासिक साहित्य सूची, जुलै.2017 (पुणे).

2) डॉ.गणेश देवी – (विशेष लेख)'जागतिक भाषा सर्वेक्षण मासिक' साहित्य–सूची, पुणे. ऑगस्ट.2017.

PRINCIPAL
Arts & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील लोककला आणि इतिहास

संपादक

डॉ. एस. आर.
प्रा. श्रीहरी

K.S.M'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE
RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

कला महाविद्यालय, अभोणे याज कडून
सस्नेहपूर्वक भेट

अनुक्रमणिका

◈ संपादकीय मनोगत । ०७

०१ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व पूर्व खानदेश
डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर । १२

०२ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ : डांग प्रदेशासाठी संघर्ष एक अभ्यास
प्रा. श्रीहरी रामचंद्र थोरवत । २०

०३ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
डॉ. छाया भोज । २९

०४ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
प्रा. के. जे. थविल । ३४

०५ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे योगदान
डॉ. वाय. एम. साळुंके । ४१

०६ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
प्रा. एल. के. बागुल । ४७

०७ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा एक अभ्यास
डॉ. कैलास कारभारी खैरनार । ५३

०८ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ : एक दृष्टीक्षेप
डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके । ५९

०९ । प्र. के. अत्रेंचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
प्रतिक राजेंद्र देशपांडे । ६६

१० । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सोलापुर जिल्ह्याचे योगदान
प्रा. महेश एम. वाघ । ७२

११ । संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची पायाभरणी
डॉ. विजय देसले । ७८

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

१२ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
प्राचार्य डॉ. पी. एस. सोनवणे । ८२

१३ । संयुक्त महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीचा राजकीय अभ्यास
प्रा सुनिता पाटील । ८९

१४ । महाराष्ट्र राज्य निर्मितीत यशवंतराव चव्हाणांचे कार्य
प्रा. व्ही. डी. काकविपुरे । ९३

१५ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील लोक कलावंताचा सहभाग
कृष्णा गोधे । १००

१६ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान
प्रा. नंदिनी बी. देशमुख । १०७

१७ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळातील लोककला
शिवाजी गायकवाड व डॉ. कृष्णा मालकर । ११२

१८ । संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची बुलंद तोफ शाहीर अमर शेख
प्रा. आर. एम. पगार । ११९

१९ । महाराष्ट्र राज्य निर्मितीचा राजकीय अभ्यास
प्रा. दर्शन पाटील । १२२

२० । संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची पायाभरणी
डॉ. लहू गायकवाड । १२८

२१ । Study of United Maharashtra Movement And The Work of S. M. Joshi
Prof. Vikas Takale । १३४

२२ । Linguistic Uproar, Media Influenceand Samyukta Maharashtra Movement
Dr. D. J. Nerpagar । १३९

२३ । Samyukta Maharashtra: A History in Making
Prof. Prashant V. Ransure
Dr. Pankajkumar Premsagar । १४६

◈ छायाचित्रे । १५२

K.S.M.'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

Study of United Maharashtra Movement And The Work of S. M. Joshi

Prof. Vikas Bhanudas Takale
Principal, Art's & Commerce College, Rahu.

Introduction

The demand for a united Maharashtra was as old as the demand for formality on the language. Prof. Vitthal Vaman Tamankar wrote an article in the 'Lokshikshan' magazine in 1917, in it, the Marathi-speaking province divided into institutions of Mumbai, Madhya Pradesh, Wardha and Hyderabad came together to form a unified Maharashtra. In a nutshell, all the Marathi speaking regions should be brought together and the Maharashtra state of that region should be created as a separate state. During British rule, the Marathi-speaking region was divided into three different administrative areas. Joint Maharashtra Conference On July 24, 1940, an all-party Maharashtra unification council was convened in Mumbai. The Maharashtra Integration Council passed a resolution to establish a unilateral United Maharashtra Council under the chairmanship of Shankarrao Dev of United Maharashtra. G.T Madhokalkar was the general secretary of this conference. However, Shankarrao Dev is a Congress leader, and the opinion that the United Maharashtra Council will not be able to take full action. Dr. Babasaheb Ambedkar and brother Dange presented. Later. The doubts expressed by Dr.Babasaheb Ambedkar came true, as the conference became inactive for some time.

The leadership of the united Maharashtra was the highest point in S. M Joshi's political life. Observing how all of this has happened, a tremendous challenge lies ahead

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

when it comes to understanding the inherent qualities of SM Joshi and his latent power.

Joint Maharashtra Committee and S. M Joshi

An uproar of discontent erupted in Mumbai, after which all the Congress leaders turned away from the movement. People wanted movement and somebody had to lead the movement. On February 6, 1956, S. M Joshi convened a rally of workers at Tilak Memorial Temple in Pune. Keshavrao Jadeh presided over the meeting. Three hundred activists attended the rally. Dhananjayrao Gadgil and D. V Gokhale was deliberately present at the rally. It was decided to set up a Joint Maharashtra Committee. It was announced that Joint Maharashtra Committee was constituted at a huge rally ahead of Saturday's meeting and S. M Joshi was the general secretary of the committee. Congress leaders decided not to join the committee. On his release from the locality, Communist leaders Bhai Dange and the Acharya aatre committee began to participate in the fatally. Joint Maharashtra Committee launched Satyagraha. From March 9, 1956 to April 04, 1956, over 13,000 activists in Satyagraha suffered imprisonment in the state of Mumbai.

Chintamanrao Deshmukh was the finance minister at the center at the time. He was opposed to the tri-state plan. He resigned as Finance Minister, saying in the Loksabha speech that Maharashtra is being wronged. But then, when the resolution of the giant bilingual came forward by shifting the tri-state plan, Deshmukh supported him. Parliament approved the plan for a large bilingual. Morarjibhai accepted this option. But he was opposed to Gujarat. The committee started the Satyagraha in Maharashtra. He was supported by S. M Joshi from the Joint Maharashtra Committee. A Satyagrahi detachment led by socialist activist aanutai Limaye was sent to participate in this satyagraha. S. M Joshi was opposed by some of

K.S.M's ARTS, COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

the central leaders of his Samajwadi Party. But Acharya Narendra Dev gave strong support to S. M. Joshi. There was a storm of conflict within the party On September 29, a bilingual opposition conference was held in Mumbai. That conference was very loud. Representatives from Maharashtra also came to the conference.

Before this conference, S. M Joshi presented a review of his work as the General Secretary of the Joint Maharashtra Committee. A total of 125 people were martyred in Maharashtra and Gujarat. From March to September, 45,000 men and women took Satyagraha. 32 MLAs resign as opposition to bilinguals in his speech, S. M Joshi expressed confidence that the dream of a united Maharashtra would come true. The audience then shouted in alarm. Now the elections are approaching. In October 1956, Yashwantrao Chavan became the Chief Minister.

Pratapgad Morcha and S. M Joshi

In November 1958, Yashwantrao Chavan called on Prime Minister Pundit Jawaharlal Nehru to unveil an equestrian statue of Chhatrapati Shivaji Maharaja at Pratapgad. At this time S. M Joshi suggested that a joint Maharashtra committee should hold a protest against the ceremony. The committee also did not agree on this. This was another test of S. M Joshi's leadership. S. M Joshi remained firm in his role. It was finally decided to make the demonstrations. Thousands of protesters gathered on November 29 in Wye. There was a huge meeting. Acharya Atre, Bhai Dange spoke. S.M Joshi finally spoke. He urged the people to hold peaceful demonstrations. As decided, Pundit Jawaharlal Nehru went to Pratapgad via wai-Pachgani. There were protesters standing on both sides of the road and making announcements .Maharashtra must be united with Mumbai. From the wai to the ghasarni ghat, Pundit Jawaharlal Nehru's protestors were coming to his ears.

K.S.M.S. ART'S COMMERCE COLLEGE RAMU (PUNE)

The dream of a united Maharashtra and S. M Joshi

The United Maharashtra Committee decided in November 1959 to start the final battle. S M Joshi's suggestion that the MLA of the Joint Maharashtra Committee should join the march by joining the Maharashtra assembly on August 7, at the same time the committee proposes a meeting in the House. It was at this time that the Communists opened a front against S. M Joshi in the Joint Maharashtra Committee. But S. M Joshi did not waver. He clearly stated, "Power is not my goal. I want to get a united Maharashtra. Pundit Jawaharlal Nehru too got the idea of public opinion and finally decided to accept the demand of United Maharashtra.

The United Maharashtra was established on May 1, 1960. At a meeting of the Joint Maharashtra Committee, S. M Joshi said, "Your demand was not to be a joint Maharashtra with Mumbai only. "Our demand was that Mumbai, Belgaum, Karwar, Nipani, Bhalki should be combined with Maharashtra. I do not want you to forget about it. It is my role to resolve the issue of your entire demand right away without compromising." Marathi speakers of the state of Karnataka have been banned. We should not accept compromise until the injustice is over. But this role of S.M Joshi did not get enough support in the Joint Maharashtra Committee. S.M Joshi was passionately saying that if we did not resolve the issue now, it would probably remain so for a long time and we would have cheated our brothers in the border area. But no one was alone at that time.

Conclusion

S. M Joshi is a leader who lives in a spirit of dedication, never compromises on principles, and accepts the unpleasantness of his relatives while upholding moral values. S. M Joshi is the leader of an imposing personality who is not averse to the vile criticism of the parties, never endangering the masses and turning to the establishment

of power with an unconscious attitude towards the achievement of the goal. They were created in the mind of Marathi people. It was a tremendous challenge to meet the aspirations of the united Maharashtra, the Marathi people, by opposing leaders like Prime Minister Pundit Jawaharlal Nehru and the central government. S.M Joshi not only accepted this challenge personally but also inspired the people of Maharashtra to fight in a peaceful way but also in the struggle. After a long struggle, the people of Maharashtra finally accepted Pundit Jawaharlal Nehru. While mentioning only a few important events in the United Maharashtra Movement and deciding what decisions were taken by S.M Joshi fearlessly on each of those test occasions, we can imagine the extraordinary mass agitation and the extraordinary leadership of S.M Joshi.

●●

References

1. G. P Pradhan, (2003), *"Maharashtrache Shilpakar S. M Joshi"*, Maharashtra Rajjay Sahitty ani Sanskrutik Mandala, Mumbai.
2. Saradar G. B, (1941), *"Maharashtrache Upekshit Manakari"*, Arya Sanskritee Mudranalay, Pune.
3. Catalog of Marathi and Gujarati printed book in the library of the British museum, 1892
4. Daly Loksatta News Paper 24 December 2014, *Samukta Maharashtra Chalaval.*
5. Daly Sakal News Paper.

●●

K.S.M.'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal.Daund, Dist.Pune

लेखविविधा

मराठीतील वाङ्मयीन-सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणाची दखल घेण्याऱ्या लेखांचा खजिना

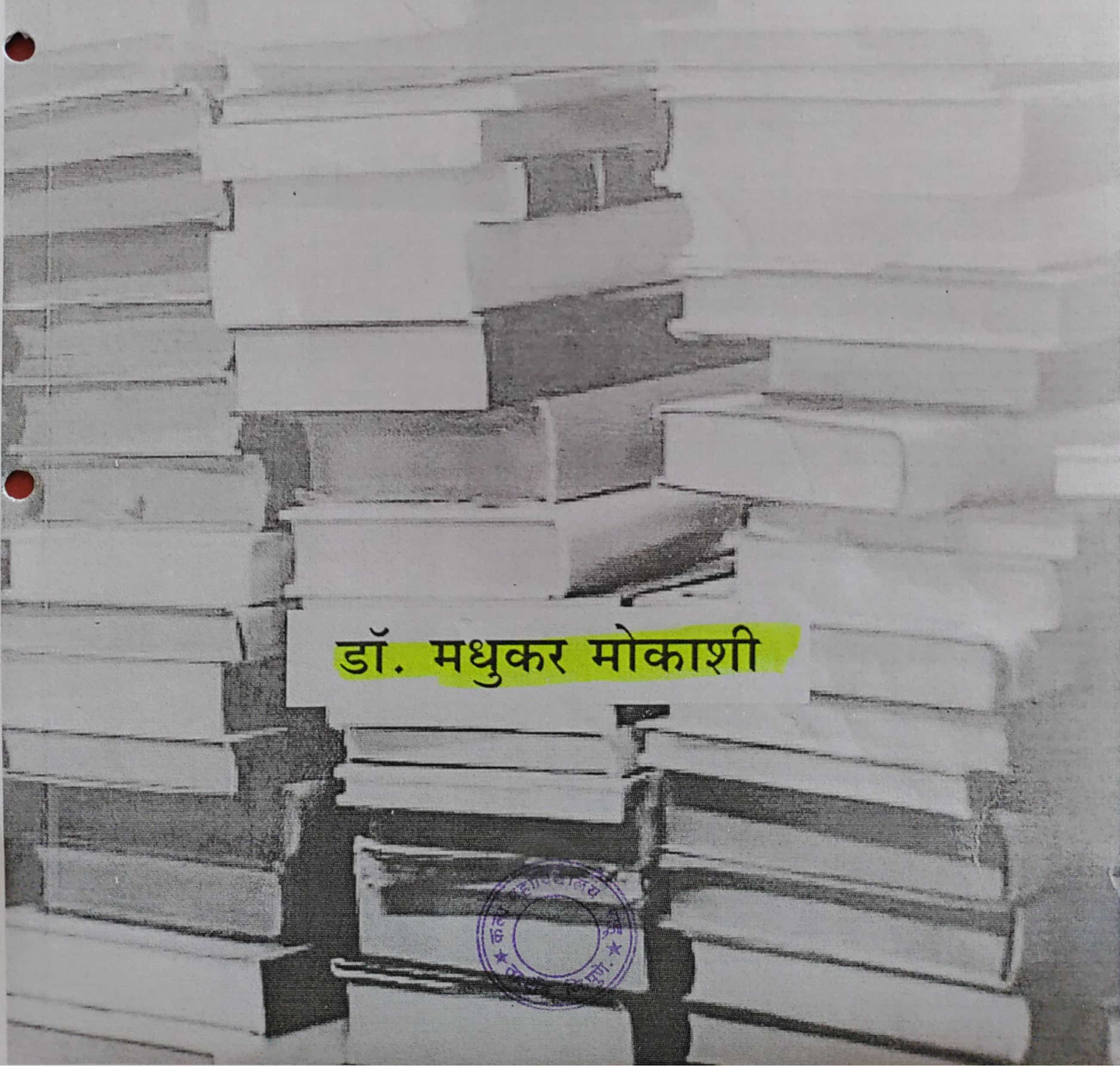

डॉ. मधुकर मोकाशी

लेखविविधा

प्रा. डॉ. मधुकर मोकाशी

© डॉ. मधुकर मोकाशी

प्रथमावृत्ती : मार्च २०१९

ISBN-978-81-926144-7-2

मुखपृष्ठ :
राजश्री जाधव, पुणे

अक्षरजुळणी :
सिद्धी ग्राफिक्स, पुणे

प्रकाशक व मुद्रक
डॉ. उमा काळे-माळी
मारुती माळी

ज्ञानसूर्य प्रकाशन
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर, पोस्ट फुरसुंगी,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ ३०८
भ्रमणध्वनी : ९७६५९०४१०३ /९०७५७४९१५४
Email : umakaleswati@gmail.com
dnyansuryapublication@gmail.com

मूल्य : ₹ २२०

अनुक्रम

१)	श्रीभगवद्गीतेचा मराठी भावानुवाद (श्री ज्ञानेश्वरी)	०७
२)	श्रीगणेशोत्सवाचे लोकसांस्कृतिक अधिष्ठान	१४
३)	मार्ग-सत्य व जीवन मीच आहे! (येशू ख्रिस्त)	२३
४)	क्रांतिज्योती-सावित्रीबाई फुले	२५
५)	भारतीय लोकशाहीतील न्यायव्यवस्थेचे भवितव्य!	२७
६)	दौंड तालुक्याचे बातमीदार- संपादक श्री. अर्जुन मोरे	३७
७)	महिला सक्षमीकरणाची प्रागतिकता	४५
८)	सायबर सुरक्षा व सायबर गुन्हेगारी (एथिक्स)	४९
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक धोरण	५८
१०)	परिसरातील काही ग्रामदैवते - आख्यायिका व माहात्म्य!	६९
११)	कला-क्रीडा क्षेत्रातील राजकारण-राजकीय दृष्टिकोन	८४
१२)	‘पुरस्कार वापसी’चा अर्थ आणि अन्वयार्थ	९९
१३)	जुन्या हिंदी चित्रपटातील रोमँटिक गीतांची झलक!	१०७
१४)	स्वातंत्र्य-अभिव्यक्तिचे आणि कलेचे	११७
१५)	आंबेडकरी चळवळीची पत्रकारिता	१२७
१६)	दलित-आंबेडकरी चळवळीच्या कवितेतील माहिती-तंत्रज्ञानाचे चित्रण	१३४

१७) नमो अरिहंताणं णमो सिद्धाणं ! १४०

१८) भारतीय लोकसंस्कृतीचा - सुवर्णस्पर्श १४६

१९) धर्म आणि विज्ञानाच्या कसोट्या तपासून पाहताना १५३

२०) डॉ. सदानंद मोरे यांचे संतसाहित्य विषयक समीक्षालेखन १६३

२१) 'गोलपिठां'तील मुंबई महानगरीचे संवेदन आणि संदर्भ १७३

२२) कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतील बदलते ग्रामीण जीवन व जागतिकीकरण - एक शोध १७९

२३) ग्रामीण देशी स्त्रीवादी कवितासंग्रह : 'धग असतेच आसपास।' (सौ. कल्पना दुधाळ) १८५

२४) माझिया मनाशी संवाद साधणारी आत्मकविता (सौ. ज्योति रामकृष्ण जोशी) १८८

२५) आईची स्वप्नपूर्तीची अभिनव कादंबरी 'मुक्ता' (प्रा. आर. व्ही. कड्डे) १९२

कला महाविद्यालय, ... जि. पुणे.

प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी

प्रा. डॉ. मधुकर मोकाशी हे शिक्षण व साहित्य क्षेत्रात गेली अनेक वर्षे कार्यरत आहेत. त्यांची मराठीतील विविध विषयांवर जवळ जवळ २१ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. यातील काही पुस्तके विविध विद्यापीठात संदर्भ ग्रंथ म्हणून शिफारस करण्यात आलेली आहे. उदा. दलित रंगभुमी व नाट्य चळवळ, भाषांतर चिकित्सा, मराठी लोकसंस्कृतीच्या पाऊलखुणा, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि भाषा, मराठी संस्कृतीचा अनुबंध इत्यादी भाषिक कौशल्य आणि विकास व प्रकटीकरण यासाठी ही ग्रंथसंपदा उपयुक्त ठरतात. धार्मिक-अध्यात्मिक विषयांवर लेखन ग्रंथरूपात प्रसिद्ध आहे. (आस्वादक ज्ञानेश्वरी, आरती महाकोश) याशिवाय वैचारिक साहित्य समीक्षा विषयक ग्रंथ लेखन (माझे समीक्षा लेखन, उल्लेखनीय शोधनिबंध, लेख आणि आलेख, लेखोपनिषेध) यासह चर्चासत्र परिषदा यामध्येही राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संपादित प्रकार, प्रसार माध्यमे, प्राचीन मध्ययुगीन, आधुनिक अर्वाचीन, साहित्य विषयक स्वतंत्र लेखनही त्यांच्या नवनिर्मितीशील नावीन्यपूर्ण लेखनाचे निदर्शके वाटतात. मराठीतील एम.फिल, पीएच.डी., पदवीचे विविध विद्यापीठात मार्गदर्शक व परीक्षक म्हणूनही ते काम पाहतात. सेवानिवृत्ती नंतर आज (कला-वाणिज्य महाविद्यालय राहू, ता. दौंड, जि. पुणे) येथे प्रभारी प्राचार्य म्हणून नियुक्तीस आहेत. मराठीतील ज्येष्ठ, व्यासंगी, अनुभवी प्राध्यापक, लेखक व समीक्षक म्हणून प्रा. डॉ. मोकाशी सर यांना ओळखले जाते.

ISBN-978-81-926144-7-2

मूल्य : ₹ २२०

ज्ञानसूर्य प्रकाशन, पुणे

सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर पोस्ट-फुरसुंगी, ता. हवेली, जि. पुणे -४१२ ३०८
दुरध्वनी क्र. ०२०-२६९८११०२, मो. ९७६५९०४१०३ /९०७५७४९१५४
umakaleswati@gmail.com dnyansuryapublication@gmail.com

PRINCIPAL
Arts & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी

डॉ. उमाकांत वानखडे

K.S.M.'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE
RAHU
(PUNE)

Scanned by CamScanner

14) आपातकाल तथा हिंदी कविता
प्रा.अमर आनंद आलदे, परळी वैजनाथ ||50

15) इंदिरा गांधी और नारी जगत
डॉ.घनश्याम पाठक, सुल्तानपूर (उत्तरप्रदेश) ||52

16) इंदिरा गांधी और बैंको का राष्ट्रीयीकरण
प्राचार्य डॉ. आर. एस. बांगड, परळी वैद्यनाथ ||54

17) भारतीय राजकारणातील इंदिरा गांधी पर्व : आणीबाणी व लोकशाही
माजी प्राचार्य डॉ.एरंडे व्ही.एल.,निलंगा जि.लातूर ||57

18) इंदिरा गांधी आणि आणीबाणी
प्रा.डॉ.उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे, परळी-वै. जि.बीड ||67

19) पंतप्रधान इंदिरा गांधींची बांगलादेशाच्या निर्मितीत ऐतिहासीक कामगिरी
प्र.प्राचार्य विकास भानुदास टकले, राहू ||70

20) श्रीमती इंदिरा गांधी व त्यांचे कार्य
डॉ.हर्षा पं.येवले, खामगांव, जि.बुलडाणा ||72

21) इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य
डॉ. तांदळे एस.के.,वडवणी जि.बीड ||76

22) इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य
डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद. ||78

23) इंदिरा गांधींच्या काळातील आणीबाणीची गरज आणि परिणाम
Asso. Prof. Dadge M. S., Parli Vaijnath ||82

24) इंदिरा गांधी यांचे जीवन, घटनाक्रम आणि प्रेरणादायी कार्य
प्रा.डॉ.देशमुख एस.बी, परळी वैजनाथ, बीड ||85

25) इंदिरा गांधीचे महिलाविषयक धोरण
प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी., परळी-वै. जि.बीड ||89

26) इंदिरा गांधी आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण
प्रा.डॉ.विनोद धोंडीराम आचार्य, लोहरा. ||91

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

ISBN 978-93-85882-65-4

K.S.M.'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

19

पंतप्रधान इंदिरा गांधींची बांगलादेशाच्या निर्मितीत ऐतिहासीक कामगिरी

प्रा.विकास भानुदास टकले
प्र.प्राचार्य
इतिहास विभागप्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहू

****

१. प्रस्तावना

इंदिरा गांधी यांचे जीवन हे अतिशय संघर्षमय होते. त्यांना आपल्या आयुष्यात अनेक अग्नीपरिक्षांना सामोरे जावे लागले. देशतील अनेक समस्यांबरोबरच शेजारील राष्ट्र पाकिस्तानबरोबरही तणावपूर्ण वातावरण तयार झाले होते. यावेळी पाकिस्तानात निवडणूका झाल्या होत्या. पाकिस्तानात झालेल्या निवडणूकांमध्ये पूर्व पाकिस्तानात शेख मुजीबूर रहमान यांच्या नेतृत्वात मिळालेल्या विजयाने परिस्थिती आजून जास्त विघडली. यामूळे राष्ट्राध्यक्ष याहयाखान यांनी शंकित होऊन ढाक्का याठिकाणी होणारे संसदेचे अधिवेशन रद्द केले. या विरोधात शेख मुजीबूर रहमान यांनी शांततेच्या मार्गाने असहकार आंदोलन पुकारले व आंदोलनाचा प्रसार केला. यामुळे चिडून जाऊन याहयाखान यांच्या सरकारने शेख मुजीबूर रहमान यांना पकडून तुरूंगात टाकले. इस्लामाबादमध्ये त्यांच्यावर फौजदारी खटला दाखल करण्यात आला. शेख मुजीबूर रहमान यांना फासीची शिक्षा सुणावण्यात आली. त्याचबरोबर पूर्व बंगालमधील जनतेवर पुर्ण शक्तीचा उपयोग करून दमनतंत्राचा वापर करण्यात आला. २५ मार्च १९७१ च्या रात्री बांगलादेशाच्या मुक्तीसाठी सशस्त्र संघर्षास सुरूवात झाली.

२. पंतप्रधान इंदिरा गांधींची बांगलादेशाच्या निर्मितीतील भूमिका

३१ मार्च १९७१ला भारतीय संसदेत पाकिस्तानद्वारा बांगलादेशात सुरू असलेल्या आत्याचारांची निंदा करण्यात आली. ४ एप्रिलला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी घोषणा केली की, पाकिस्तानद्वारे बांगलादेशावर होणारे आत्याचार भारत सहन करू शकत नाही. २४ मे १९७१ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी लोकसभेमध्ये आवेशपूर्ण भाषण केले. इकडे बांगलादेशामध्येही मुक्ती संघर्षाने तीव्र रूप धारण केले होते. पाकिस्तानच्या आत्याचारांना कंटाळून हजारोंच्या संख्येने शरणार्थी आपले प्राण वाचवून भारतात पळून येत होते. बंगलादेशात घडणाऱ्या घटनांनी व भारताच्या सहानूभूतीपूर्वक वागणूकीमुळे पाकिस्तानने जागतीक स्तरावर भारताची प्रतीमा मलीन करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. परंतु इंदिरा गांधी यांच्यावर त्याचा काही परिणाम झाला नाही.

इंदिराज़ींनी खरी परिस्थीती जगासमोर मांडण्यासाठी स्व:ता अनेक देशांचा प्रवास केला. इंदिराजींनी काही देशांमध्ये आपले खास प्रतिनिधी पाठविले. यापुर्वी त्यांनी जगातील प्रमुख मोठ–मोठ्या देशांच्या राष्ट्राध्यक्षांना पत्र पाठवून बांगलादेशातील खरी परिस्थिती लक्षात आणून दिली होती. त्याचबरोबर त्यांनी या पत्रात असेही सांगीतलें होते की, लाखो शरणार्थी भारतात आल्यामुळे अत्यंत विषम परिस्थिती निर्माण झाली आहे. बांगलादेशतून येणाऱ्या विस्तापीतांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती. काही दिवसांतच ही विस्तापितांची संख्या एक करोडच्या घरात पोहोचली. त्यामुळे भारताच्या अडचणीही दिवसेंदिवस वाढत होत्या. त्यांच्या खाण्या–पिण्याची व रहाण्याची अडचण निर्माण झाली. त्याचबरोबर साथीच्या रोगांचाही प्रसार होत होता. उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल इत्यादी राज्यांमध्ये मोठा पूर आल्यामुळे भयंकर परिस्थिती निर्माण झाली होती. पंतप्रधानांच्या समोर एकिकडे पूरग्रस्त व दूसरीकडे शरणार्थी असी व्दिधा परिस्थिती निर्माण झाली होती. परंतू इंदिराजींनी शरणार्थीबाबत आपल्या देशातील नागरीकांप्रमाणेच धोरण ठेवले. शरणार्थींच्या बाबत भारताची महान परंपरा इंदिराजींनी जपली. इंदिराजींनी बांगलादेशी

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE ★ RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

शरणार्थींच्याबाबत घेतलेली भूमिका ही एक महान मानवतावादी, उदारमतवादी व साहसपूर्ण भूमिका होती. याबाबत इंदिराजी म्हणतात,"यामुळे भारतावर मोठा आर्थीक बोजा पडत आहे. परंतू पाकिस्तानी अत्याचारांमुळे त्रस्त लोकांसाठी आपल्या देशाचे दरवाजे आपण बंद करू शकत नाही." याबाबत अमेरीकेचा भारताबाबतचा दृष्टीकोण सुरूवातीपसून ते शेवटपर्यंत शत्रुतापूर्णच राहीला. स्वःता इंदिराजींनी अमेरीकेचा दौरा करून आपला बांगलादेशाबाबतचा दृष्टीकोण काय आहे हे अमेरीकेला समजावण्याचा प्रयत्न केला. परंतू यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. याउलट अमेरीकेकडून भारताला दिली जाणारी मदत बंद करून पाकिस्तानला जास्तीतजास्त हत्यारांची मदत करण्यात आली. यामुळे भारतात असंतोष निर्माण झाला. परंतू अस्याही परिस्थितीत इंदिराजींनी धैर्य व संयम राखला.

१ जुलै १९७१ रोजी काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या सभेला मार्गदर्शन करताना इंदिराजी म्हणतात की, "देशापुढे आज खूप मोठे संकट आहे. असे संकट यापूर्वी कधीही नव्हते. परंतू मला विश्वास आहे की याही संकटातून आपण निभावून जावू." १५ ऑगस्ट १९६१ रोजी लाल किल्ल्यावरून इंदिराजींनी आपल्या भाषणातून पाकिस्तानला चांगलेच फटकारले. पूर्व बंगालमध्ये पाकिस्तानचे अन्याय अत्याचार शिगेला पोहचले होते. तर दुसरीकडे पाकिस्तानी सैन्यांच्या भारतीय सीमाप्रदेशात हालचाली वाढल्या होत्या. ४ डिसेंबर १९७१ रोजी पाकिस्तानने पूर्व–पश्चिम बाजूने भारतावर आक्रमण केले. याच दिवसी इंदिराजींनी राष्ट्राला उद्देशून भाषण केले. भारतीय सैनिकांनी पूर्व दिशेने आक्रमण करून बांगलादेशी मुक्तीसेनेबरोबर खंदयाला खांदा लावून लढायला सुरूवात केली. ६ डिसेंबर १९७१ रोजी इंदिराजींनी भारतीय संसदेमध्ये बांगलादेशाच्या स्वातंत्र्याच्या मान्यतेची औपचारीक घोषणा केली. यामुळे देश विदेशात भारताच्या समर्थकांनी जल्लोष केला. बांगलादेशाच्या मुक्ती संघर्षात भारताला अभूतपूर्व यश मिळाले.

बांगलादेशातील पाकिस्तानी सैन्यांमध्ये निराशा पसरली. पाकिस्तानाचे सर्वेसर्वा याहयाखान यांचा संताप दिवसेंदिवस वाढत होता. यावेळी अमेरीकेने बांगलादेशाच्या खाडीमध्ये आपले लष्कर पाठविले, त्याचवेळी रशियानेही भारताच्या समर्थनार्थ आपली नौसेना बांगालच्या खाडीमध्ये पाठविली. यामुळे अमेरीकेला सैन्य माघारी बोलवावे लागले. १६ डिसेंबर १९७१ हा भारत व बांगलादेशासाठी चिरस्मरणीय दिवस ठरला. याच दिवसी पाकिस्तानी सैन्याने जनरल ए.ए नियाजी व राव फरमान अली यांच्या नेतृत्वात भारत व बांगलादेशाच्या सैनीकांसमोर पूर्णपणे शरणागती पत्करली. आता इंदिराजींच्या प्रयत्नांमुळे बांगलादेश एक स्वांतत्र राष्ट्र म्हणून उदयाला आले.

३. समारोप

बंगलादेशाच्या गंभीर समस्येला हाताळत असताना इंदिराजींनी देशाच्या कारभारातून किंवा जनतेवरून आपले लक्ष हटविले नव्हते. याच काळात देशात हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय, सिक्कीम व त्रिपूरा या पाच राज्यांची निर्मिती झाली. इंदिराजींनी भारताबरोबरच बांगलादेशाच्या नागरीकांनाही संकटांचा सामना धैर्याने करण्याची प्रेरणा दिली. यातच इंदिराजींच्या देशाविषयी अस्थेची जाणिव होते. शिवाय बांगलादेशाच्या मुक्ती संघर्षात रशियासारखा मित्र देश मिळवून अमेरीकेला शह देणे ही सामान्या बाब नव्हे. आजच्या बांगलादेशाच्या सार्वभौमत्वाचा व लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा मूळ आधार हा इंदिराजींचे प्रयत्न व सहकार्य हेच आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. मुखर्जी श्रावणी,(२००४),"इंदिरा गांधी बहुआयामी व्यक्तीमत्व," राजेश लेजर प्रिंटर,शहादरा, दिल्ली.
२. झुनझुनवाला शिला,(१९९२),"इंदिरा गांधी अनछुए प्रसंग," राष्ट्रीय शैक्षणिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद, नई दिल्ली.
३. पारीक संत्येद्र,(१९७६),"इंदिरा प्रियदर्शिनी," राजस्थान प्रकाशन,जयपुर.
४. उमा वासूदेव,(हिंदी रूपांन्तर–मधुसूदन), "इंदिरा गांधी के दो चेहरे," विकास पब्लीकेशन हाऊस, नई दिल्ली.

□□□

ISBN 978-93-85882-65-4

K.S.M. Art's & Commerce College Rahu (Pune)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

Scanned by CamScanner

21 व्या शतकातील जागतिक सुरक्षा आव्हाने

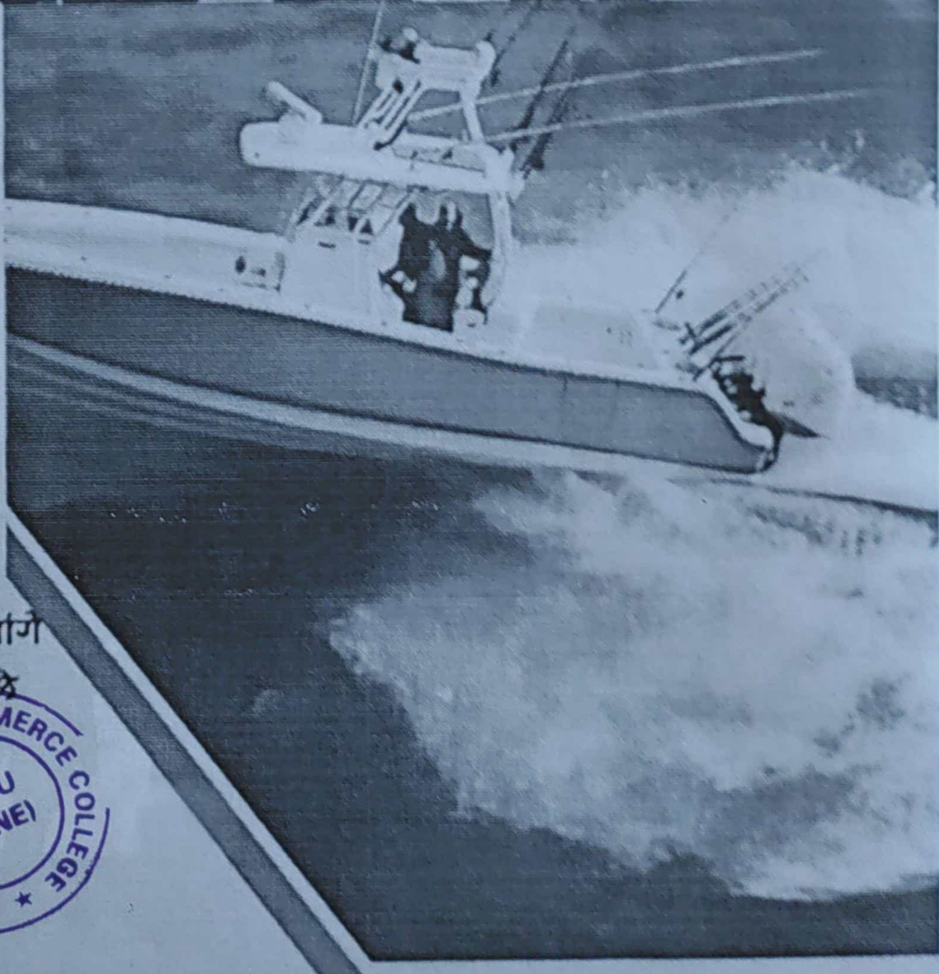

प्रो. डॉ. चंद्रकांत वंशीधर भागे
श्री. देविदास विजय भोसले

K.S.M.'S ART'S & COMMERCE COLLEGE
RAHU (PUNE)

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

Editor : प्रो. डॉ. चंद्राकांत बंशीधर मांगे & श्री. देविदास विजय मोराले

Publisher : **Swaranjali Publication**
Sector 10-B, Vasundhara,
Ghaziabad, (U.P.) 201012
Phone : 9810749840, 8700124880
E-mail : swaranjalipublication@gmail.com
Website : www.swaranjalipublication.com

Book : **21 व्या शतकातील जागतिक सुरक्षा आव्हाने**
Edition : **January 2021**
ISBN : **978-93-90573-83-7**
Price : **499/-**
Printed By : Swaranjali Printers

K.S.M'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE ★ RAHU (PUNE)

अनुक्रमणिका

1. जागतिक शांततेसाठी शस्त्रास्त्रस्पर्धा थांबविणे काळाची गरज १-२

संशोधक- पल्लवी दाजी वाघ

&

मार्गदर्शक- डॉ. शिवाजी पाते, विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र, संत तुकाराम कॉलेज, परभणी

2. न्यु डेव्हलपमेंट किंवा ब्रिक्स बँक ३-६

डॉ. मनिषा सयाजी सोडनवर, वाणिज्य विभाग, भैरवनाथ विज्ञान महाविद्यालय, खुटबाव

3. जागतिक राजकारणात सार्क राष्ट्रासमोरिल आव्हाने व भूमिका ७-११

प्रा. एस.एस. तायडे, मधुकरराव पवार कला महाविद्यालय, मुर्तिजापूर, जि. अकोला.

4. सार्क : प्रादेशिक सहकार्याची वाटचाल १२-१६

प्रा. डॉ. विलास आवारी, विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग, के.जे. सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव

5. नि:शस्त्रीकरण : NPT आणि CTBT करारामध्ये भारताची भूमिका १७-२१

भालचंद्र नागनाथ बिचितकर, सहाय्यक प्राध्यापक, आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, सातारा

6. श्रीलंकेची भू-सामरिक स्थिती आणि महत्त्व २२-२५

श्री. रामकिशन सखाराम आवाड , संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र विभाग, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

&

प्रा. डॉ. बबन तोडकर, विभाग प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विंभाग, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अन्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर

7. मानवी संघर्प आणि सामूहिक सुरक्षितता २६-२८

प्रा. योगेश रामचंद्र गदादे, सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहु, ता-दौंड, जि-पुणे

8. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा २९-३३

डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपुरे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

9. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान ३४-३६

डॉ. राम पांडूरंग साबदे, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर, जि. लातूर

10. दहशतवाद : कारणे व उपाय योजना ३७-३९

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे, लोकप्रशासन विभागप्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि.बीड

11. प्रादेशिकतावाद ४०-४५

डॉ. प्रवीण पांडुरंग लोणारकर, लोक प्रशासन विभाग प्रमुख, श्री रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी

12. नक्षलवाद भारतीय राजकीय व्यवस्थेसमोरील एक आव्हान ४६-४८

डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपुरे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

13. नक्षलवाद्यांसाठी सुधारित आत्मसमर्पण योजनेचा चिकित्सक अभ्यास ४९-५३

बांगर आकाश शेषराव, संशोधक विद्यार्थी, आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

14. महिला सक्षमीकरण -भारतीय संविधानिक तरतूदी, योजनाबाबत जाणिवजागृती ५४-५८

प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती ना.वा.कला महा.यवतमाळ

15. महिला सक्षमीकरण ५९-६०

डॉ. प्रज्ञा एस. जुनपरे, गृह-अर्थशास्त्र विभाग, एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

16. राष्ट्रीय सुरक्षा : भारताची अंतर्गत व बाह्य सुरक्षेची आव्हाने ६१-६३

K.S.M.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

7

मानवी संघर्ष आणि सामूहिक सुरक्षितता

प्रा. योगेश रामचंद्र गदादे

१. प्रस्तावना: मानसशास्त्राप्रमाणे, व्यक्तीमध्ये मूलभूतरित्या अंतर्गत संघर्ष दिसून येतो आणि ही व्यक्तीमध्ये सतत कार्यरत असलेली प्रक्रिया आहे. व्यक्ती तसेच व्यक्तींचेगट आणि गटांमधील अंतर्गत संघर्ष ही वृत्ती सतत घडून येत असते. आपण आपल्या इतिहासात डोकावून पाहिले तर अशी बाब विशेषत्वाने दिसून येते. राज्यशास्त्रात सुद्धा वांशिक, भाषिक, प्रांतीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघर्षाची अनेक उदाहरणे आहेत. मानवी समाज व संघर्ष यातील परस्पर संबंध असल्याचे दिसून येते. स्वाभाविकपणे असे घडण्यामागे विविध घटकांच्या विकासातील विविध साधने उपलब्ध असणे आवश्यक ठरते. परंतु अलीकडे साधनांमध्ये मर्यादा येत असल्याने मानवी संघर्ष हा व्यक्तिगत, गटांमध्ये, स्थानिक पातळीवर, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडून येताना दिसतो आहे.

मानवी समाजास आपल्या अंतर्गत व बाह्य विकासासाठी शांततापूर्ण वातावरण व सुरक्षितता ही भावना विकसित होण्याची आवश्यकता असल्याचे सांगता येईल. मानवी वृत्ती, मानवी विचारधारा, आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी, विरोधी विचारधारेस नामोहरण करण्यासाठी, समाजातील स्थान टिकविण्यासाठी, सत्ता, साधने, अशा गोष्टी साध्य करण्यासाठी या-ना-त्या कारणाने सतत झगडत असते.

२.१ मानवी संघर्षाचे स्वरूप

मानवी संघर्ष ही परिस्थिती व्यक्ती, व्यक्तींचेगट आणि राष्ट्रीय पातळीवर असू शकते. त्यातून व्यक्तींचेगट, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संघर्षाची स्थिती निर्माण करतात.

१. दोन किंवा अधिक गटांचे अस्तित्व

२. प्रगतीच्या साधनांची उणीव, कमतरता व मर्यादा

३. गटांची असलेली परस्परविरोधी विचारधारा

४. दुसऱ्यांचे हित न पाहण्याची अहितकारक वृत्ती

K.S.M.'S ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

अशा कारणांमुळे संघर्षाच्या परिस्थितीमध्ये वेगवेगळे गट परस्परविरोधी भूमिकेचा स्वीकार करतात. त्यामाध्यमातून त्यांना प्रेरणा मिळते व ते विशिष्ट कृती करतात. त्यातूनच एकमेकांशी सुसंगत नसलेली उद्दिष्टे असली की संघर्षात सुरुवात होते. अशी मतभिन्नता अनेक बाबतीत असलेली दिसून येते. परंतु अशा प्रत्येक मतभिन्नतेतून संघर्षच निर्माण होईल असे नाही. जगाकडे पाहण्याचा प्रत्येकाचा दृष्टिकोन वेगळा असू शकतो. प्रत्येक धर्माची मते वेगवेगळे आहेत. त्यामुळे या सर्व गोष्टींमुळे नेहमीच संघर्ष उद्भवतो असे नाही. संघर्ष हा राजकारणाचा अविभाज्य घटक आहे.

राजकारणात आणि राज्यशास्त्रात संघर्षाचे वर्णन आणि विश्लेषण आढळून येते. मूल्ये, स्थान, सत्ता, संसाधने, विरोधकांना नेस्तनाबूत करणे किंवा पूर्णतः नष्ट करणे अशा उद्दिष्टांच्यातून राजकीय संघर्षांची निर्मिती होते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खऱ्या अर्थाने सशस्त्र संघर्षाच्या अस्तित्व नेहमीच असते. परंतु काही संघर्ष वाटाघाटीने माध्यमातून सुटतात म्हणजेच प्रत्येक संघर्षाचे रूपांतर युद्धात किंवा हल्ल्यात होईलच असे नाही. युद्ध म्हणजे दोन किंवा अधिक राष्ट्रांनी देशांच्या पारंपारिक लष्करी बळाचा वापर करून आक्रमण केलेले किंवा घोषित केलेले युद्ध परस्पर विरुद्ध लढले जाते.

२.२ संघर्षाचे प्रकार

१. प्रस्थापिताविरुद्ध अंतर्गत बंड किंवा क्रांती

२. आर्थिक, राजकीय साम्राज्यवाद

३. वर्णीय, वंशिक, भाषिक, धार्मिक संघर्ष

४. वर्ग संघर्ष

५. वैचारिक संघर्ष

६. राष्ट्रांमधील - सीमावाद, नद्यांचे पाणीवाटप, समुद्र वापर यावरून होणारे संघर्ष

७. शीतयुद्ध व दहशतवाद

२.३ संघर्षाची आधुनिक साधने

१. अणवस्त्राचा, क्षेपणास्त्राचा, जैविकस्त्राचा वापर

२. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर

३. चलन व्यवस्था उद्ध्वस्त करणे - नकली चलनाचा वापर

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या संदर्भात आंतराष्ट्रीय संघर्षाचे सहा प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते. वांशिक, धार्मिक, विचारप्रणालीवर आधारित, प्रादेशिक, सरकारी आणि आर्थिक संघर्ष प्रथम तीन विचारांवर आधारित संघर्ष आहेत तर शेवटचे तीन हितसंबंधावर आधारित संघर्ष आहेत. हे संघर्ष पूर्णतः स्वतंत्र नसून प्रत्यक्षात त्यांचे वेगळेच मिश्रण दिसून येते. उदा. सौदी अरेबिया आणि येमेनमध्ये चालू असलेला संघर्ष वांशिक, धार्मिक आणि काही अंशी विचार प्रणालीवर आधारित म्हणता येईल. श्रीलंकेतील तामिळ - सहली संघर्ष, बांगलादेश निर्मिती, अमेरिकेतील काळे - गोरे संघर्ष, भारत-बांगलादेश-पाकिस्तान-चीन सीमावाद इ.

३.१ सामूहिक सुरक्षितता

इनिस क्लाऊड यांच्यामध्ये, सत्तेचा समतोल आणि जागतिक शासन यांच्यामधील अवस्था म्हणजे सामूहिक सुरक्षा होय. या अवस्थेत सत्तेवर अधिक प्रभावी नियंत्रण ठेवता येते. आक्रमक राष्ट्रांना थोपवून एकमेकांचे हितसंबंध जपण्याचा प्रयत्न केला जातो. विसाव्या शतकात ही योजना अमेरिकेचे आदर्शवत अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी प्रथमतः ही योजना मांडली आणि आज ती लोकप्रिय होताना दिसत आहे. विकास साध्य करण्यासाठी शांतता व सुरक्षितता अत्यावश्यक बाब आहे. संघर्ष, युद्ध, शस्त्रस्पर्धा हे सर्व मानवी प्रगती आणि अस्तित्वाच्या दृष्टीने घातक आहेत. सामूहिक सुरक्षा ही आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सत्तेच्या व्यवस्थापनाची एक गुरुकिल्ली आहे.

RAHU (PUNE)

एका राष्ट्राने सुरक्षेचे काही उपाय योजले म्हणजे अन्य राष्ट्राला त्याच्या सुरक्षेच्यादृष्टीने धोका वाटतो. म्हणजेच सुरक्षेचा प्रश्न अत्यंत गुंतागुंतीचा असलेला म्हणता येईल. उदा. भारतीय हवाई दलाने आधुनिक लढाऊ विमाने खरेदी केली तर पाकिस्तान व अन्य देशांना आपल्याविरुद्ध प्रयोग करण्यासाठी असल्याचे वाटते, त्यामुळे दोघांनी किंवा अधिक देशांनी एकत्र येऊन सुरक्षेचे उपाय योजने अधिक सोयीस्कर ठरते. सत्तेचा समतोल राखण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा सामुहिक सुरक्षेचे प्रयत्न करणे जास्त संयुक्तिक ठरते. सामूहिक सुरक्षेच्या व्यवस्थेत सहभागी झालेल्या राष्ट्रांपैकी कोणा एकावर हल्ला झाल्यास तो सर्वांवर चा हल्ला समजला जातो आणि सर्व राष्ट्रे मिळून त्या हल्ल्याचा मुकाबला करतात. त्यामुळे छोट्या छोट्या राष्ट्रांना सामूहिक सुरक्षा योजनेमध्ये सुरक्षितता जाणवते. दोन बलशाली राष्ट्रांनी एकमेकांविरुद्ध उभे राहून सत्तेचा समतोल राखण्याचा व्यर्थ आणि कठीण प्रयत्न करण्यापेक्षा सर्व राष्ट्रांचा एकच बल गट तयार करून त्यांच्यावर जगाच्या सुरक्षेची जबाबदारी टाकणे अधिक सोयीस्कर ठरते.

३.२ सामूहिक सुरक्षेच्या मर्यादा

सामूहिक सुरक्षितता ही उदारमतवाद, शांतता राखण्यासाठी मांडलेली संकल्पना आहे. परंतु तिला सैद्धांतिक व वास्तवि मर्यादा आहेत. वास्तववादयांच्या मते, राष्ट्रे आपले हितसंबंध सोडून आक्रमक राष्ट्रांच्या विरुद्ध कारवाईस पुढे येतील ह शक्यता कमी आहे. उदा. रशियाने 2014 मध्ये युक्रेनच्या क्रायमिया हा भाग लष्करी कारवाई करून ताब्यात घेतला. सुरक्ष परिषदेने त्याचा निषेध केला परंतु प्रत्यक्षात रशियावर कोणतीही कारवाई होऊ शकली नाही. काही अंशी युरोपिय युनियन, नाटो यांच्याबाबतीत सामुहिक सुरक्षेची योजना बऱ्यापैकी यशस्वी झालेली दिसते. दक्षिण-पूर्व आशियाई देशा अशियान संघटनेने सामूहिक सुरक्षेचे बरेच यशस्वी प्रयोग केले आहेत, त्याची त्यांना चीनबरोबर लढण्यास मदत झाली आहे सार्कची योजना मात्र पाकिस्तानच्या असहकार्यामुळे फारशी यशस्वी झाली नाही. अरब राष्ट्रे, इस्लामिक राष्ट्रे, आफ्रिकन रा अशा अनेक राष्ट्रांचे गट तयार झाले आहेत, त्यातून प्रत्येक गट आपल्या विभागात शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापि करण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसून येत आहेत.

४. समारोप

मानवी संघर्ष ह्या नैसर्गिक बाबीतून संघर्षमय वातावरणात जाऊन शेवटी त्याचे रूपांतर मोठ्या संघर्षात होताना दिसते त्याची वेगवेगळी कारणे आणि प्रकार आपणास दिसून येतात. त्याच्या परिणामांची दखल घेऊन आंतरराष्ट्रीय स्तराव विविध घटक कार्यरत असल्याचे सांगता येईल. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकास साध्य करण्यासाठी मुबलक साधने, सहकार्य शांतता असणे जितके महत्त्वाचे ठरते तितकेच सामाजिक सुरक्षा असणे महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ

१. तोडकर बी. डी. (२०१०), "भारताची संरक्षण संघटना आणि राष्ट्रीय सुरक्षितता," विद्याभारती प्रकाशन, दिल्ली.

२. व्होरा राजेंद्र व पळशीकर सुहास, (१९८७), "राज्यशास्त्र कोश," दस्तने रामचंद्र आणि कं. प्रकाशन.

३. हिटलर एडॉल्फ (मराठी अनुवाद-पुष्पा ठक्कर), (२०१६), "माईन काम्फ," रिया प्रकाशन, कोल्हापूर.

४. मुंदडा निशा व सूर्य सतीश, (२०१५), "सामाजिक मानसशास्त्र," अथर्व प्रकाशन, जळगाव.

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

2

साहित्यातील स्त्रीवाद

Feminism in Literature

K.S.M'S. ART'S & COMMERCE COLLEGE
RAHU
(PUNE)

* संपादक *

डॉ. महादेव वाळुंज

डॉ. प्रज्ञा लामतुरे

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

* साहित्यातील स्त्रीवाद — डॉ. तुकाराम रोंगटे — १
* स्त्रीवाद : पाऊलखुणा आणि आजचे वास्तव — डॉ. प्रज्ञा नागेश लामतुरे — २३
* मराठी साहित्य आणि स्त्रीवाद — प्रा. डॉ. बागूल. एम.एस. — २८
* स्त्रीवाद : स्वरूप आणि संकल्पना — प्रा.डॉ.म्हस्के सीताराम खंडू — ३३
* स्त्रीवादी साहित्याची पार्श्वभूमी आणि वाटचाल — डॉ. विजय विष्णुपंत केसकर — ४०
* स्त्रीवाद स्वरूप आणि संकल्पना — प्रा. दत्तात्रय फटांगडे — ४४
* स्त्रीवाद : स्वरूप आणि संकल्पना — डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर — ४९
* एकोणिसाव्या शतकातील समाजसुधारक स्त्रियांच्या चरित्रांचा स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून विचार — जागृती अरुण बधान — ५२
* ''स्त्रीवाद आणि गौरी देशपांडे यांचे साहित्य'' — डॉ. महादेव वाळुंज — ५९
* स्त्रीवादी साहित्य : स्वरूप व संकल्पना — प्रा. डॉ. प्रवीण तांटेदेशमुख — ६६
* ''स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी जाणीवेची कविता'' — डॉ. जी.आर. ढेंबरे — ७८
* अर्थकरण व स्त्रीवाद — प्रा. डॉ. दत्तात्रय बारबोले — ८७
* प्राचार्य गो.ग.आगरकरांचे स्त्री-सुधारणेविषयक विचार — श्री. सुरेश नामदेव दांडगे — ९१
* स्त्रीवादी कादंबरी — प्रा.डॉ.कल्पना नारायण गावडे — १०१
* मराठी स्त्रीवादी साहित्य — डॉ. राजाराम गावडे — १११
* स्त्रीवादाची मध्ययुगीन पार्श्वभूमी — प्रा. डॉ. दत्तात्रय डुंबरे — ११६
* स्त्रीवाद : ऐतिहासिक पाऊलखुणा — डॉ. प्रताप मारूती गायकवाड — १२२
* विभावरी शिरूरकर यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन — डॉ. गव्हाणे भाऊसाहेब — १३०
* श्री समर्थकन्या वेणास्वामी — प्रा.अपर्णा मल्लिनाथ गुरव — १३६
* साठोत्तरी दलित कवयित्रींची कवितेतून येणारे स्त्रीवादी जाणीवीचे चित्रण — प्रा. शहाजी पारस — १४०
* अर्थकारण व स्त्रीवाद — डॉ. साळवे धर्मेंद्र भगवान — १४९
* प्राचीन भारतातील भगवान गौतम बुद्धांचे स्त्रीवादी विचार : एक अभ्यास — प्रा.विकास भानुदास टकले — १५२
* मेघना पेठे यांच्या कथेतील स्त्रीवादी जाणिवा — प्रा. तुकाराम भवर — १५७
* मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी कथा — प्रा. डॉ. सुनील निगडे — १६३
* स्त्रीवाद व आदिवासी स्त्री — डॉ. मुक्ता राजेंद्र आंभेरे — १६८
* साहित्यातील स्त्रीवाद — डॉ. सीमा नाईक-गोसावी — १७४
* २००० नंतरची स्त्रीवादी कथा — प्रा.डॉ. महादेव कांबळे — १८२
* मराठी साहित्य आणि स्त्रीवाद — डॉ. क्षिरसागर जी. एस. — १८९

K.S.M.S. ARTS & COMMERCE COLLEGE * RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

प्राचीन भारतातील भगवान गौतम बुद्धांचे स्त्रीवादी विचार : एक अभ्यास

प्रा.विकास भानुदास टकले

१. प्रस्तावना

स्त्री – पुरुषांपेक्षा अधिक सबळ, स्थिरचित्त आहे आणि ईश्वरापासून दूर जाणाऱ्या, ईश्वराला काहीही देण्याची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषापेक्षा अधिक उत्तम आहे. तिचा समर्पण भाव भक्तीने रसरसलेला असतो. प्रचीन काळापासून स्त्रीचे स्थान पुरुषांच्या राजकारणात केवळ युद्धाचे किंवा तडजोडीचे साधन म्हणूनच राहीले आहे. तत्त्वज्ञानाचे क्षेत्रही त्यास आपवाद नाही. किंबहुना त्यासाठी तत्त्वज्ञान राबविले गेले. प्रचीन भारतात अनेक तत्त्वचिंतक स्त्रिया होऊन गेल्या. विश्ववरा, शाश्वती, गार्गी, मैत्रेयी, घोषा आणि आदिती या स्त्रिया देवराज इंद्राच्या गुरू होत्या. त्यांना ब्रष्वादिनी म्हटले आहे. सांख्य दर्शनातील प्रकृती, ज्ञानदेवता सरस्वती, स्त्रारूपिणी आहेत. आदि शंकराचार्यांना हरविणारी पंडिता भारती वा सरस्वती ही काही नावे.

भारतातील या स्त्रियांचे कार्यकर्तृत्व हे तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचा भाग बनू दिला गेला नाही. तत्त्वज्ञानातील स्त्रियांचा इतिहास विसाव्या शतकाच्या अखेरीस लिहिला जाऊ लागला. प्राचीन भारतात भगवान गौतम बुद्धांनी स्त्रियांना बौद्ध संघात प्रवेश देऊन स्त्रिवादी विचारसरणीला महत्त्व दिले. ज्या काळात जाती-जातीची बंधने, धार्मीक व सामाजीक बंधने समाजात मोठया प्रमाणत रुजू लागली होती. त्यामुळे या काळातील भगवान गौतम बुद्धांचे स्त्रीविषयक विचार उल्लेखनीय आहेत.

२. भगवान गौतम बुद्धांचे प्राचीन भारतातील स्त्रीवादी विचार

भारतीय समाजाच्या इतिहासाच्या वाटचालीत इ.स. पूर्व सहावे शतक हे क्रांतिकारी, परिवर्तनवादी शतक राहीले आहे. याच शतकात इ.स. पूर्व ५६३

Scanned by CamScanner

मध्ये तत्त्वज्ञ भगवान गौतम बुद्धांचा जन्म झाला आणि त्यांनी आपल्या प्रगतिशील, क्रांतीकारी विचाराच्या शोधातून व चिंतन तत्त्वज्ञानातून मानवाच्या विकासाला गती दिली. बुद्धिवादी, शीलाचार व मैत्रीभावना या विचाराचा माणूस व समाज घडविण्यासाठी वयाच्या ऐंशीवर्षापर्यंत प्रचार आणि प्रसार केला. बुद्धांचा विचार येवढा प्रभावी होता की, त्यांच्या काळातच तो भारतभर पसरला. भगवान गौतम बुद्ध महाराष्ट्रात सोपारा (ठाणे जिल्हा) येथे आले. त्यांच्या विचाराने मराठी माणूस प्रभावित होऊन त्याने अजिंठा, वेरूळ, भाजे, कार्ले, कान्हेरी इत्यादी ठिकाणी लेण्या खोदून पुढे त्यांचा विकास केला. बुद्धधम्माचा इतिहास हा मानवाच्या बुद्धिमत्तेचा, शिल्पकलेचा, तत्वज्ञानाचा, प्रतिभाशाली कलावंताचा व स्त्रीसुधारणेचा इतिहास राहीला आहे.

भगवान गौतम बुद्ध हे जगातील पहिले तत्त्वज्ञ आहेत, ज्यांनी स्त्रियांचा अधिकार मान्य केला. त्यांनी आपल्या धम्म-ज्ञानावर स्त्रियांचा अधिकार आहे हे सांगितले. पाश्चात्त्य जगात तत्त्वज्ञानाचा आरंभ सॉक्रेटिसपासून सुरू होतो. सॉक्रेटिसचा कालखंड इ.स.पूर्व ४७० ते ३९९ असा आहे. म्हणून भगवान गौतम बुद्ध जगातील पहिले तत्त्वज्ञ ठरतात. तत्त्वज्ञ बुद्धांच्या या ज्ञान संकल्पनेतून बौद्धांनी जगाला तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशीला ही विद्यापीठं दिली. जगाला युनिव्हर्सिटी ही संकल्पना देणारे बुद्ध हे पहिले आहेत. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या अधिकाराला मान्यता देणारे व स्त्री विकासासाठी वातावरण तयार करणारे तत्त्वज्ञ बुद्धच पहिले आहेत. हे स्त्रीवादाशी जोडून विश्लेषण झाले पाहिजे.

३. महाप्रजापती गौतमी स्त्री अधिकाराचा संघर्ष देणारे व्यक्तिमत्त्व

महाप्रज्ञापती गौतमी ही तथागत गौतम बुद्धांची मावशी व त्यांचे पालन करणारी आई. बुद्धांच्या आईच्या मृत्यूनंतर महाप्रजापती गौतमीने त्यांचे पालन केले. बुद्ध आपल्या विचारांचा प्रचार आणि प्रसार करत फिरत. त्यामुळे त्यांना अनेक सामाजिक स्तरातून अनेक शिष्य मिळाले. त्यांचा धम्मविचार लोक स्वीकारू लागले. त्यांच्या ज्ञानमार्गावर पुरुष हक्क सांगून त्यांच्या धर्मात प्रवेश घेऊ लागले. त्यामधून भिक्खू संघ तयार झाला. धम्मप्रचारक म्हणून ते धम्मजीवन जगू लागले. पुरुषांना धम्मात मिळत असलेले स्थान पाहून महाप्रजापती गौतमी बुद्धाकडे गेली. त्यावेळी बुद्ध कपिलवस्तुस आले होते. आणि शाक्यांनी बांधलेल्या न्युग्रोधाराम विश्रामगृहात विश्रांती करत होते. तेव्हा तिने बुद्ध धर्मात येण्याची व त्यांच्या ज्ञानाची विद्यार्थी उपासक होण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. धम्मप्रवेश

K.S.M.'S. ART'S COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

मागीतला. भिक्खुनी होण्याची परवानगी मागितली. तेव्हा बुद्ध म्हणाले, ''भिक्खूचे जीवन हे गृहहीन जीवन असते. तो कुठेही झाडाखाली रहातो. अरण्यात झोपडी बांधून जगतो. पाच घर भिक्षा मागून खातो. नदीवर व विहिरीवर स्नान करतो. एकटा फिरतो. व माझ्या ज्ञानाचा प्रचार करतो.

पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीकडे समान दृष्टीने पाहणारे सामाजिक वातावरण तयार केले पाहीजे. मला स्त्रियांची जास्त काळजी आहे. व्यवहारिक कारणे मी नंतर कळवतो'' असे म्हणून बुद्धाने स्त्री प्रवेशाचा चारही बाजूने विचार करून कपिलवस्तुचा प्रवेश पुढे ढकलला. महाप्रजापती गौतमीच्या मनात आपला ज्ञानावरचा हक्क सारखा खदखदत होता. तिने यशोधरा व इतर शाक्य स्त्रियांना घेऊन कपिलवस्तु ते वैशाली असा प्रवास केला. बुद्धाचा मुक्काम तेव्हा वैशालीला होता. तेथे जाऊन त्यांनी स्त्रियांचा भिक्खूनी संघ स्थापन करण्याची परवाणगी भिक्खू आनंदच्या सहकार्याने मिळविली. जगातील स्त्रियांचे हे पहिले संघटन महाप्रजापती गौतमीचेच असावे. कपिलवस्तु ते वैशाली हे प्रवासाचे अंतर पाचशे स्त्रियांना घेऊन पायी वाटचाल करणारी ही पहिली स्त्री संघटक महाप्रजापती गौतमीच असावी.

महाप्रजापती गौतमीने ज्ञानप्रक्रियेत, समाजनिर्मिती प्रक्रियेत स्वत: सामील होण्याचे व इतर स्त्रियांना सामील करण्याचे शिक्षण दिले. एक स्वतंत्र भिक्खूनी संघ स्थापन केला. पुढे याच स्त्रियांनी आपले अनुभव वाङ्मयात मांडले. थेरगाथा हे स्त्रियांच्या अनुभवाचे पुस्तक निर्माण केले. स्त्रीवादाचे सिद्धांतिकरण करणारी ही भारताच्या इतिहासातील पहिली ऐतिहासिक घटना आहे. इ. स. च्या सहाव्या तकातील स्त्री सुधारणेची चळवळ तत्त्वज्ञ बुद्धाच्या मान्यतेतून व महाप्रजापती गौतमीच्या माध्यमातून गतिमान झाली. यशोधरा व इतर स्त्रियांच्या प्रयत्नातून विकसित झाली. व स्त्रियांना सामाजिक जीवनात समता व स्वातंत्र्य उपभोगायला मिळू लागले. त्यामधून अनेक स्त्रिया गुरुपदी पोहचल्या. कवी, विचारवंत झाल्या. सम्राट अशोकाने आपली मुलगी संघमित्रा हिला श्रीलंकेत भिक्खूनी म्हणून पाठविले होते. ती जागतीक पातळीवरची पहिली स्त्री गुरू उपदेशक म्हणून जागतिक इतिहासात प्रसिद्ध झाली आहे.

बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा परिणाम तत्कालीन भारतीय व जागतिक पातळीवर झाला. महाराष्ट्रातील सातवाहन काळातील 'गाथासप्तशती' या ग्रंथातही अनेक स्त्रिया कवयित्री म्हणून आजही वाचता येतात. याला कारण बुद्धाचे प्रगतशिल

K.S.M. ARTS & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

Scanned by CamScanner

विचार आहेत. म्हणून प्रचीन भारतातील स्त्रीवादाचा उगम तत्त्वज्ञ बुद्ध व त्यांच्या प्रगतिशील विचारात आहे. कारण याच काळाने स्त्री विकासाला जाणीवपूर्वक चालना दिली. 'अत्त दीप भव' शिकविले. स्वतःच स्वयंप्रकाशित व्हा असे सांगितले. म्हणून आजच्या स्त्रीवादी चळवळीला बुद्धाच्या प्राचीन इतिहासाचे योगदान मिळाले. ते अनन्यसाधारण आहे हे विसरता येणार नाही.

४. यशोधरा व बुद्ध यांचा शेवटचा संवाद व स्त्रीवाद

बुद्धाने स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. शिक्षणाची दारे खुली असावी या विचाराचा प्रचार व प्रसार करून लोकांना जागृत केले. बुद्ध जेव्हा ऐंशी वर्षाचे झाले तेव्हा यशोधरा व महाप्रजापती गौतमी त्यांना भेटायला गेल्या. यशोधरा व बुद्ध यांच्या संवादातील यशोधराचे वाक्य महत्त्वाचे आहे, ती बुद्धाला म्हणते मीच माझे आश्रयस्थान आहे. हे यशोधरा यांचे वाक्य म्हणजे स्त्रियांनी स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचे शिल्पकार झाले पाहिजे दुसऱ्यावर अवलंबून राहणे उपयोगी नसते. हे यशोधरा यांचे वाक्य म्हणजे स्त्रीवादाचे महानसूत्र होय.

स्वतःच स्वतःचे आश्रयस्थान हे चिंतन स्त्रिवादाचे मुलस्त्रोत ठरावे असे आहे. बुद्धांच्या तत्वाने असे स्त्रियांना शिकवावे यातच महाप्रजापती गौतमी, यशोधरा इत्यादींच्या यशस्वी जीवनाचे सार व याशोगाथा आहे. भारतीय स्त्रीवादी चळवळीचा उगम या दोन महान स्त्रियांमध्ये व त्यांच्या आंदोलनाच्या प्रेरणेमध्ये आहे. हे इतिहासाचे सत्य आधुनिक स्त्रीवादी चळवळीने स्वीकारण्याची गरज आहे. आणि त्याचा परिणाम स्त्रीविकासाची दिशा आहे.

५. समारोप

वेदकाळातील स्त्री ही अनेक क्षेत्रात आपले कौशल्य सिद्ध करू शकत असे. ती स्त्री आहे म्हणून तिला कोणीही डावलीत नसे. स्त्री ही अबला आहे, हा समज त्या काळात अस्तित्वातच नव्हता. युद्ध क्षेत्रातही स्त्रिया पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून लढत असत. याची अनेक उदाहरणे पुराणकथांमधून आढळतात. वास्तवीक स्त्रीशक्तीचे रूप म्हणून काली, महिषासूरमर्दिनी या देवतांकडे पाहीले जाते. जहालस्त्रीवादाचा खरा ऊगम तर या देवतांपासून होतो. परंतु त्यांचा शक्तीस्त्रोत सामान्य स्त्रियांच्या वागण्यात येऊ नये म्हणून पुरुषप्रधान संस्कृतीने या देवता केवळ हळदी - कुंकू वाहण्यापुरत्याच मर्यादित ठेवल्या आहेत.

प्राचीन भारतीय स्त्रियांचा आदर्श आजच्या स्त्रीवादी भूमिकेला आदर्श

K.S. ARTS & COMMERCE COLLEGE (PUNE)

Scanned by CamScanner

ठरणारा आहे. कारण स्त्रीवादी भूमिकेची जी मूल्ये आज प्रतिपादन केली जातात ती तत्कालीन स्त्रीच्या कर्तृत्वात पाहावयास मिळतात. त्याचप्रमाणे द्रौपदीसारखी स्त्री भरदरबारात जाब विचारू शकते. मैत्रेयी, गार्गीसारख्या स्त्रिया आत्मा आणि अमरत्वासंबंधी चर्चा करू शकतात. गार्गी, वाचक नवी, प्रतिथेयी, सुलभा, मैत्रेयी या स्त्रियांना यज्ञाच्यावेळी थोर ऋषींबरोबर आदराने अभिवादन केले जात असे. स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे हे ऐतिहासिक चित्र आज मराठी स्त्रीवादी साहित्याचे प्रतीक म्हणून स्वीकारले आहे. भारतीय स्त्रीवादी भूमिका पाश्चात्यांकडून नव्हे तर प्रचीन भारतीय संस्कृतीचे बळ आहे. भगवान गौतम बुद्धांनी या स्त्री विचारांना व त्यांच्या स्वातंष्याला एक हक्काचे स्थान मिळवून दिले. ज्या काळात समाज अधिक कर्मठ बनत चालला होता. त्यामुळे गौतम बुद्धांचे कार्य हे उल्लेखनीय आहे.

संदर्भग्रंथसूची

१. ऋग्वेद – ५.६१.६

२. सबाने अरूणा,(२००९),स्त्रीवाद : एक दृष्टिक्षेप, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर

३. लोकसत्ता – स्त्रीवादी तपासणीचे तत्त्वचिंतन, दि. २१ ऑगस्ट २०१४

४. आळतेकर वा.वी,(१९३५),प्रचीन भारतीय संस्कृती, नागपूर

५. खिंवसरा मंगल, (२००५),स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद

६. लांडे, सुमती आणि तांबे श्रुती, (संपादक), (२००७), स्त्रीवाद, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

❑❑❑

प्रा.विकास भानुदास टकले,
प्राचार्य,
(इतिहास विभागप्रमुख)
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहू

K.S.W.S. ART'S & COMMERCE COLLEGE RAHU (PUNE)

PRINCIPAL
Art's & Commerce College
Rahu, Tal. Daund, Dist. Pune

Scanned by CamScanner